

SPØR

nytt fra fortiden

Nr 2 2000

15. Årgang

30. Hefte

ISSN 0801-5376

Kr. 60,-

SPOR 2-2000

Utgitt av:

Institutt for arkeologi og kulturhistorie,
Vitenskapsmuseet, NTNU.

Utkommer to ganger pr. år.
Abonnement kan tegnes gjennom bestillingsblankett på side 46 eller ved melding til redaksjonen.
Årskontingent kr. 110,-.
Løssalgspris kr. 60,- pr. hefte.

NB! Abonnement løper inntil det blir sagt opp skriftlig.
HUSK: De som allerede er registrert som abonnenter, må alltid føre på abonnementsnummeret ved betaling.

Redaksjonens adresse:

Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU, 7491 Trondheim
Besøksadresse: Erling Skakkes gt. 47
E-mail: SPOR@vm.ntnu.no
Telefon: 73 59 21 70
Bankkonto: 7694.05.0228

Redaktør:

Aud Beverfjord

Fagredaktører:

Axel Christophersen
Lise Bender Jørgensen
Kristian Pettersen

Redaksjonens sekretær:

Torill Stenseng

Layout:

Aud Beverfjord og
Wennbergs Trykkeri AS

Bladet kan bare siteres med tydelig kildeangivelse.

Redaksjonen avsluttet
27. november 2000.

Grafisk produksjon:

Wennbergs Trykkeri AS, Trondheim

Forsidebilde:

Pilespisser av jern vitner om jakt i gammel tid. Disse to flotte eksemplarene er funnet i Åmotsdalen nord for Snøhetta, sommeren 1999 og 2000. Foto Per E. Fredriksen, Vitenskapsmuseet

Leder

KJÆRE LESER

På de følgende sider skal vi først besøke ruinene av Steinvikholm slott, og gjenskape dette fordums imponerende byggverk, som erkebiskopen Olav Engelbrektsen satte opp på 1500-tallet.

Var den gang en moderne borg, med runde kanontårn, bygd for å forsvare land og tro. Steinvikholmen er igjen aktuell som en følge av utgravningene i Erkebispegården i Trondheim, og i denne utgaven av Spor presenteres en ny vurdering av erkebiskopens anlegg, og de dramatiske omstendighetene i denne avgjørende epoken.

Blant gjenstandene som ble utgravd på Steinvikholm for to århundrer siden, kan en liten, uanselig «glassbit» vise seg å være av adskillig betydning for en annen historie som også knytter seg til Nidarosdomen, nemlig historien om Olavsskrinets skjebne. Dette skrinet, som inneholdt Olav den helliges levninger, var den viktigste og mest dyrebare gjenstanden i Norge i middelalderen. Men Olavsskrinet ble ødelagt i 1542 – på Steinvikholm slott – og den lille «glassbiten» som ble funnet i 1894, kan vise seg å være en av edelstenene som var festet på det praktfulle skrinet. Skjebnen til Olavsskrinet – eller skrinene; Olavs levninger var omgitt av tre skrin, det ene utenpå det andre – er en fascinerende historie, som her formidles gjennom forskerens observante blikk.

Vi går så enda lenger tilbake i tid – vi skal se på forholdene i Trøndelags bronsealder. Var det slik at de som bodde i Trøndelag tok del i den europeiske bronsealderkulturen, eller levde folk den gang av fangst med tradisjonelle råstoffer som flint og bergarter? Dette hersker det uenighet om blant forskerne; noen hevder at det ikke fantes en egentlig bronsealderkultur nord for Skagerak. Men er det riktig? Vi ser her hvordan uenigheten er bunnet i at det beskjedne antall bronse-gjenstander som er funnet i Norge på langt nær kan måle seg med antall funn i Sør-Skandinavia. Flere flotte funn fra Trøndelag viser at bronsealderens typiske gjenstander er til stede i Trøndelag, og at man hadde kontakt utover i Norden og Europa. Men var disse gjenstandene eksotiske suvenirer uten betydning i et samfunn som levde på tradisjonelt vis? Forfatteren tar oss med på en spennende tur gjennom Trøndelags bronsealderverden for å gi svar på disse spørsmålene.

Spor redaksjon ønsker dere nok en spennende reise gjennom vår middelalder og forhistorie – også denne gang en variert reiserute med engasjerte «guider».

Aud Beverfjord

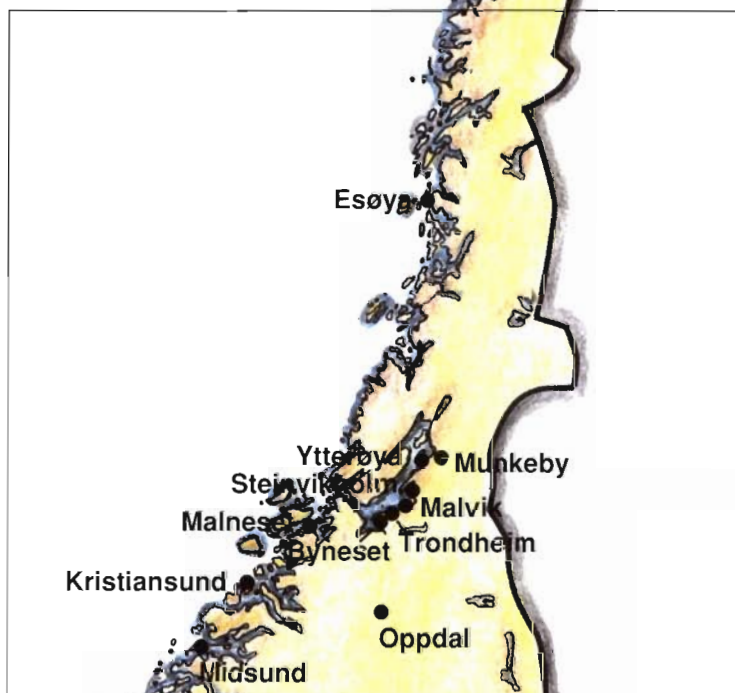
Tidstabell

eldre steinalder	
10 000-3000 f.Kr.	
ynge steinalder	
3000-1800 f.Kr.	
bronsealder	
1800-500 f.Kr.	
førromersk/keltisk jernalder	
500-Kr.f.	
romersk jernalder	
0-400 e.Kr.	
folkevandrings-tid	
400-550 e.Kr.	
merovingertid	
550-800 e.Kr.	
vikingtid	
800-1000 e.Kr.	
middelalder	
1000-1536 e.Kr.	

Illustrasjon ved Hege Bø.

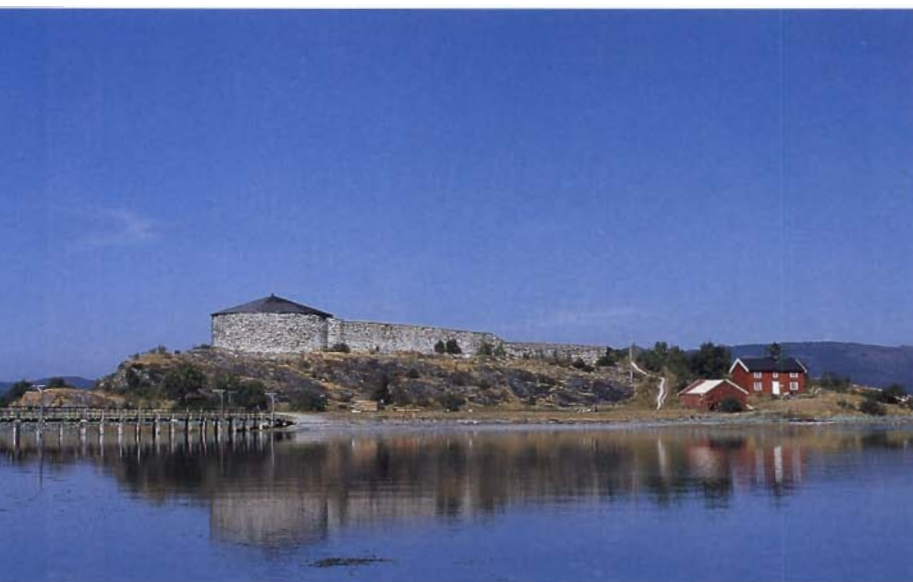

Innhold

Steinvikholm slott	
Sæbjørg Walaker Nordeide	s. 4
St. Olavs skrin i Nidaros - myter og fakta omkring	
Nordens største helgenskrin	
Øystein Ekroll	s. 8
Cistercienserklosteret på Munkeby	
Michael McGregor	s. 12
Graffiti på klebervegg - endå ei runeinnskrift funnen på Esøya i Vevelstad	
Jan Ragnar Hagland	s. 14
Nytt på bokmarkedet	s. 17
Historien om en bautastein	
Aud Beverfjord	s. 18
Graver, båter, krigere - et glimt av Europa i Trøndelags bronsealder	
Kalle Sognnes	s. 20
Bronsealderhuset på Bøen i Midsund	
Anne Haug	s. 24
Tjeldbergodden - Skogn: arkeologi på dypt vann	
Marek E. Jasinski og Fredrik Søreide	s. 28
Fire prospekt av Johan F. L. Dreier	
Lars F. Stenvik	s. 31
Havna i Kristiansund, marinarkeologisk skattkiste	
David Tuddenham	s. 32
"... og på Malnes er der hauger ..."	
- registrering og tilrettelegging av et gravfelt	
Hulda Brastad Bernhardt og Ulla Viklund	s. 36
100-årsiden	
Marianne Utne Nilsen	s. 39
Annonse/kopisalg	s. 41/42
Den hellige Joachims mynt i Malvik	
Jon Anders Risvaag	s. 43
Skjold og hjelm i virkelighetens og heraldikkens verden	
Harald Nissen	s. 44
Armageddon - evig slagmark i Palestina	
Merete Moe Henriksen	s. 46
Nye funn: Finnarykke i Ifjellet	
Oddmunn Farbrege og Aud Beverfjord	s. 50

Steinvikholm slott

Steinvikholmen, slik den ser ut i dag. Foto Øystein Ekroll

På en liten holme i Åsenfjorden ligger ruinene av Steinvikholm slott – et imponerende byggverk som erkebiskopen Olav Engelbrektsson satte opp i tiden 1525-1530.

Dette var et svært moderne slott for sin tid, med en tilpasning til artilleri som ble kopiert av andre borgbyggere i Skandinavia. Men borgen ble forlatt allerede i 1575, og gikk deretter forfalt i møte.

Tekst Sæbjørg Walaker Nordeide

For omtrent 100 år siden startet arkeologiske utgravninger her, ledet av Alf Hofflund, og ruinene ble satt i stand. I de senere år er slottet igjen blitt aktuelt på grunn av de store utgravningene i Erkebispespegården i Trondheim, som har nødvendiggjort en ny vurdering av erkebiskopens anlegg. I den sammenheng er det nettopp utgitt en ny rapport om slottet, der gamle og nye resultater er sammenfattet. Noen av resultatene fra dette arbeidet skal vi se litt på her.

SLOTTET I ÅSENFJORDEN

Steinvikholmen er en liten holme i Åsenfjorden, 24 km sjøveis nordøst for Trondheim. Da slottet ble anlagt i 1525 må vi tenke oss at sjøen stod 2 meter høyere enn i dag og gikk helt inn til det som i dag fremstår som en naken bergnabb. Brofestet lå på et framskutt bergparti, og borgen var mer markant enn i dag.

I sundet mellom holmen og fastlandet ble det bygget en bro som forbandt slottet permanent

med fastlandet. Broen ble lagt på 15-16 laftete, steinfylte brokar, og brofestet på begge sider ble beskyttet av en egen skanse eller et portkastell. På landsiden har brokastellet i alle fall vært en steinbygning med teglfliser på golvet.

Portkastellet representerte den første av i alt fire porter en måtte passere for å komme over sundet. I tillegg var det også to palisader på tvers av broen. Når en kom i land på holmen, var det enda en port. Spor etter denne fantes i form av to kraftige furustolper som var rammet ned i undergrunnen ved det ytterste brokaret. Her har det også vært en forskansning på begge sider, eller en form for portkastell.

Fra brofestet på holmen gikk det en steinbrolagt vei opp til porten i vestfløyen. Veien var beskyttet av hovedtårnet i sørvest. Hvis en lyktes i å forsure de fire portene på vei over sundet og veien forbi tårnet, ankom en den ytre hovedporten som var beskyttet av to «porthunder» (kanonglugger), et fallgitter foran porten, og dessuten en portvakt som var plassert mellom den ytre og den indre hovedporten. Ved å ha to porter unngikk man å gi direkte adgang til borggården selv om den ene porten ble åpnet. Den ene porthunden var plassert inne i borgen og beskyttet samtidig den indre porten.

Selve slottet er nærmest kvadratisk, med diagonalt stilte, runde kanontårn. De fire fløyene omslutter borggården fullstendig, slik at anlegget har vært helt lukket. Det er mulig at borggården videre har vært delt i en ytre og en indre borggård. Hvis vi antar at denne inndelingen er riktig, vil vi kunne se en funksjonell deling av slottet: I ytre borggård ville en få et relativt offentlig rom, der en har kunnet bringe inn mat, brensel, våpen og andre ressurser i slottet. Dette området gav direkte tilgang til de fleste kjellerne i nord- og vestfløyen, hvor ferskvarene trolig ble lagret. I den indre borggården lå de mer private lokalene, som erkebiskopens private gemakker, hans kapell og representasjonshall. I så fall eksisterte det nok en port mellom indre og ytre borggård, som beskyttet erkebiskopen mot fiendtlig besøk. Den indre porthunden beskyttet også denne porten. Erkebiskopen hadde på sin side rask adgang til det lille tårnet, hvor han hadde en hemmelig utgang ned mot en ypperlig ankringsplass mot nord. Denne fluktruten var utvendig visuelt og fysisk beskyttet mot fiender på fastlandet av naturlige bergformasjoner og murverk.

Slottet hadde minst to etasjer, og i den nordvestre delen var det i tillegg kjellere. Trolig var det en tredje vaktetasje eller vektergang i tillegg. Det er klart at det har vært minst én stor ombygning, som har hevet nivået på golvene og på borggården. Ved denne ombygningen har nærmest alle kanonportene i første etasje blitt satt ut av funksjon, også i det store forvarstårnet. Bare porthundene og kanonportene i det lille tårnet ser ut til å ha vært opprettholdt. Det er sannsynligvis ved samme ombygning man har delt av de to store rommene nær-

mest tårnene, som tidligere kan ha vært brukt til oppholdsrom for soldater. Samtidig ble en del av kjellerne i vestfløyen tilføyd. Denne ombygningen skjedde trolig etter en brann i 1542. Da var forholdene roligere, og man kunne derfor tillate seg å redusere slottets forsvarsevne på denne måten.

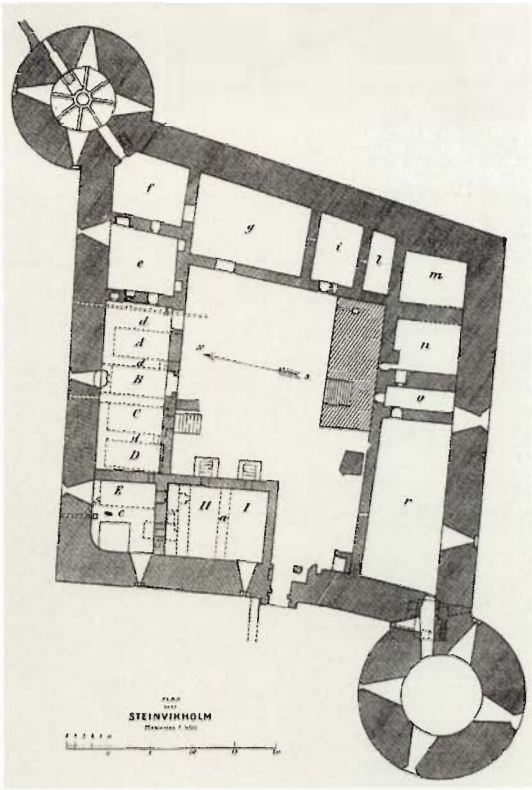
EN STERK BORG

Ettersom det ikke er foretatt moderne utgravninger i slottet, er det stor usikkerhet om når enkelte ombygninger har funnet sted, og omkring gjenstandsmaterialet fra utgravningene. Alle sikkerhetsforanstaltningene utenfor selve slottet har likevel vært en viktig del av forsvaret. Disse kan vi med sikkerhet si er opprinnelige på bakgrunn av dendrokronologiske dateringer av konstruksjonene foretatt av amanuensis Terje Thun ved NTNU. Prøvene fra broen viste at tømmeret i denne ble hogd vinteren 1524/25. Tretti prøver fra palisadene viste at den var bygd av tømmer som ble hogd vinteren 1527/28. Dette stemmer helt med våre antagelser: Slottet ble planlagt allerede høsten 1524, og broen var noe av det første som måtte opp for å kunne bygge slottet. Derneft ble slottet forsterket i forsvaret med palisadene allerede i 1527/28. Ut fra dette kan vi regne med at alle slottets ytterverker er opprinnelige. Hvis vi måler slottets forsvarsevne ut i fra i hvilken grad borgherren er beskyttet, er det på Steinvikholm slott lagt en ekstrem vekt på slottets forsvarsevne. Slottet har trolig derfor heller ikke hatt vinduer på utsiden på denne tid.

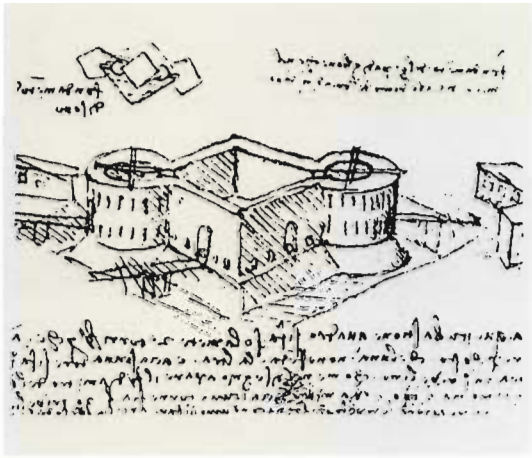
Sammenlignet med øvrige borger i inn- og utland var Steinvikholm slott svært moderne for sin tid, med en tilpasning til artilleri som senere borger i Skandinavia kopierte. Forsvaret har utelukkende vært basert på kruttvåpen. Slottets lokalisering til en holme gav klare fortrinn i forhold til den våpenteknologi som rådde. Det skyts en kunne bruke fra båt var langt svakere enn det en kunne ha permanent i slottet. Eventuelle fiender måtte derfor landsette tropper for å kunne bruke effektive skyts, men samtidig kom de på relativt lang avstand fra selve slottet. Kruttvåpnene var enda ikke så effektive og langtrekkende. Borgen oppfylte derfor kravene for en middelaldersk kampstrategi, der makten ikke var vunnet før du hadde tatt personen som satt på toppen av maktpyramiden. Slottet ble da heller aldri erobret som et resultat av direkte kamp i middelalderen.

Slottet var først og fremst en del av det passive forsvar. De runde kanontårnene var ikke så effektive, fordi de bød på mange dødlinjer for våpnenes rekkevidde. Dette var i tråd med middelaldersk kamptradisjon, der murene kun forsvarte seg selv og ikke fungerte som sperrelinjer i egentlig forstand. Dette ble blant annet forbedret ved 1600-tallets borger som ble bygd med bastioner.

I 1536-37 leide erkebiskopen inn en rekke hollandske soldater med båter. Det var i alle fall tre skip med til sammen ca. 250 mann om bord, men det er usikkert hvor mange av disse som bodde på slottet – noen sov kanskje på de båtene de var mannskap på. Blant inventaret fra 1537 er det nevnt 42 senger, og en normal besetning lå vel nærmere dette tallet. Enten båtsmennene var innlosjert på slottet og kun spiste

Plan over Steinvikholm slott, etter ombyggingen i 1542. F. B. Wallem 1917

Tegning av en borg utført av Leonardo da Vinci i årene 1483-1499. (D. Johnson 1957)

sine måltider der, eller om de bodde i båtene på havnen like ved, så har flere hundre utenlandske soldater måttet sette sitt militære preg på livet i slottet.

Erkebispegården i Trondheim har mot denne bakgrunn ligget for langt fra sjøen til å kunne fungere tilfredsstillende defensivt i en væpnet konflikt med bruk av artilleri. Båten var for viktig, også for erkebiskopen. Hans flukt i 1537 var også planlagt og gjennomført med båt.

OLAV ENGELBREKTSSONS MOTIVER

Olav Engelbrektsson kan ha lært om borgbygging og artilleri da han var i Roma for å få sitt pallium. Der måtte han være i et halvår fordi det måtte skaffes ny pave. Oppholdet i Roma gav ham opplagt anledning til å komme i kontakt med pavenes rådgivere. Leonardo da Vinci var pavenes militære rådgiver i perioden 1513-1516, og blant hans tegninger finnes en tegning av en borg som nesten til forveksling lig-

Rekonstruksjon av slottet slik vi mener det har sett ut fra landsiden under beleiringen i 1537. Tegning Gunnar Flusund

ner på Steinvikholm slott. I Roma kan erkebiskopen også ha diskutert den politiske situasjonen med sentrale skikkelser i europeisk bevegelse rundt kirken. Den tidsnærhet som finnes mellom hans reise og hans oppstart på byggeprosjektet, støtter teorien om at reisen har vært avgjørende for Olavs handlingsmønster. De urolige forholdene rundt kirken og Norges selvstendighet kan også ha tvunget Olav til å være forutseende med hensyn til forsvar.

Byggherren, erkebiskop Olav Engelbrektsson, var også lensherre og leder for riksrådet. Han var en kontroversiell person, i opposisjon til kongen, og trengte derfor også beskyttelse. Steinvikholm slott er uten tvil bygd for å bedre forsvarsevnen rundt erkebiskopens person og den rolle han fylte. Han bygde det nye slottet lengre øst, i den tro at de mest sannsynlige allierte ville komme fra Sverige i øst, mens fienden mest sannsynlig ville komme sørfra, fra kongen i Danmark. Med to ulike anlegg ville den danske kongen trenge flere soldater eller mer tid for å erobre begge erkebiskopens residenser. Olav ville vinne tid til kanskje å få hjelp fra Sverige.

I det siste kjente tilfellet av strid, i 1537, oppnådde erkebiskopen den ønskede effekt: kongen måtte dele sine tropper i to, og legge én

hær ved Nidarholm og én ved Steinvikholmen. Erkebiskop Olav fikk derved tid på seg til å flykte til Steinvikholmen. Men i det første tilfellet, i 1532, var det kun Erkebispegården som ble tatt. Erkebispegården ble brent fordi Olav hadde spilt en opposisjonell rolle i forhold til kongen i Danmark. Det nye slottet bidrog da til at erkebiskopen ikke ble helt slått ut, ettersom Steinvikholm kunne ivareta en stor del av Erkebispegårdens tiltenkte funksjoner.

I tillegg kan Olav ha hatt andre motiver for byggingen av et nytt slott. Med Erkebispegården som hovedresidens kan nærheten til Domkirken også ha vært en belastning for Olav Engelbrektsson. Han har også unngått øyene Tautra og Nidarholm (Munkholmen) som var i kirkens eie og hadde den nødvendige nærhet til sjøen. Det kan synes som om han bevisst har trukket det moderne forsvarsanlegget vekk fra kirkelige institusjoner. Dette kan ha vært for å skåne dem for ødeleggelse ved eventuelle kampfhandling. Det kan også være at han på samme måte har villet skåne byen, og derfor har prøvd å trekke krigshandlingene vekk fra den.

Man kan allikevel ikke la være å legge til at de samme ulemper fienden hadde ved å måtte angripe flere steder også gjaldt for dem som skulle forsvare flere steder. Begge parter måtte ha

flere soldater for å angripe eller forsvare anlegget, og en måtte organisere og forsyne to ulike hæravdelinger. Også erkebiskopen fikk derved dårligere kontroll, ettersom han ikke kunne være begge steder samtidig. Det er derfor verd å stille spørsmålstegn ved om kanskje Erkebispegården kunne ha vært berget i 1532 da den ble brent av kongens menn, hvis erkebiskopen kun hadde konsentrert sitt forsvar rundt denne. Kildene sier ingenting om kampfhandlingene i dette tilfellet, men det kan virke som om erkebiskopen har samlet alle sine ressurser rundt Steinvikholmen i den tro at det var dette stedet som ville bli angrepet først.

FLUKTEN FRA STEINVIKHOLM

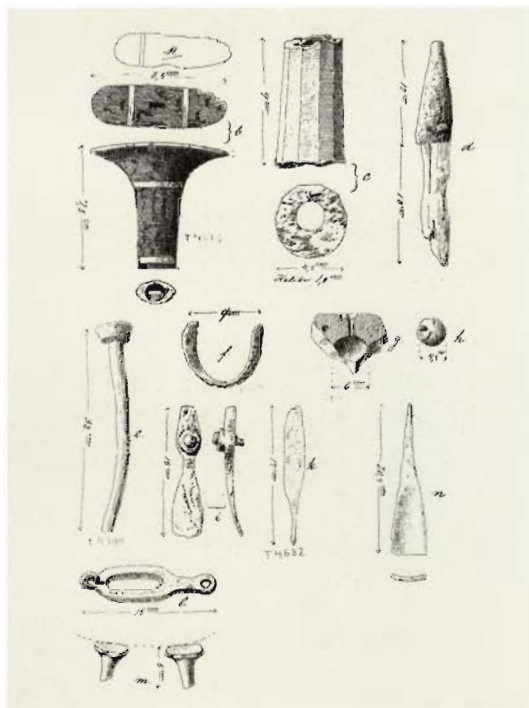
I et brev fra mars 1537 har erkebiskopen listet opp hvem som skulle bli på Steinvikholm slott når han forlot landet. Listen inneholder 110 navn på menn fra ulike regioner og land. Senest i mars hadde erkebiskopen altså planlagt flukten, som ble gjennomført i april. I tillegg hadde han lagret godt med forsyninger som skulle sette hans menn i stand til å holde slottet under en beleiring. I tillegg til våpen, krutt, diverse herligheter og matvarene som var oppbevart i slottet, var det «ferskmat» i form av ca. hundre levende dyr. Disse skulle også ha plass i eller ved slottet.

En av de oppgitte årsakene til at slottet har måttet oppgis ved ulike anledninger er mangel på vann. Den eneste sikre brønnen er også anlagt etter en ombygging, og er altså ikke opprinnelig. Andre mulige vannreservoarer av ulike slag er en sjakt i et rom og en liten kjeller, begge anlagt etter ombygningen, samt en konstruksjon tolket som cisterne i det lille tårnet og en stor forsenkning i nordøstre hjørne av borggården. Alle disse er imidlertid usikre som kilder til drikkevann. Vi vet ikke når brønnen i nordfløyen ble anlagt. Det har sammenheng med at vi ikke vet om det bare finnes to byggefaser i slottet (ca. 1525 og 1542). Men før brønnen i nordfløyen ble anlagt har det trolig vært lite vann i slottet.

TANKER I ETTERTID

Olav levde i en periode da militær teknologi og strategi var i rask endring. Hans valg av våpen og byggeteknikk var moderne, men ideen med den fjerne lokaliseringen var gammel. Den var basert på tradisjonell tankegang om at makten var borgherrens inntil han og borgen var erobret. Borgherren var sikret en maksimal beskyttelse. Slottet fungerte som en tilfluktsborg med passivt forsvar, snarere enn et aktivt stridsmiddel, og den kan plasseres midt mellom den middelalderse kampeteknikk og den senere teknikk med kruttvåpen.

Ut fra foreliggende kampeteknikk var dette ensbetydende med at Olav Engelbrektsson ved å forsvare borgen og seg selv mente å forsvare byen / landet / festningen / katolisismen: Så lenge Olav selv var i live (i slottet), hadde han makt. Regelen var at borgherren ikke var slått før borgen var tatt. Fienden oppsøkte derfor gjerne slike borger først, for å erobre borgen og dens hersker. Men denne regelen var i ferd med å endres: for å erobre Trøndelag har de ikke alltid brydd seg med å ta Steinvikholm – de har nøyd seg med å erobre byen, som var det

Tegning av gjenstander fra Hofflunds feltjournal 1894.

viktigste mål. I andre tilfeller har det gitt borgens beboere tid til å områ seg, ved at de har tatt byen først, dernest slottet.

Vi må kanskje se Olav Engelbrektsson like mye som lensherre som kirkefyrste i dette handlingsmønsteret. Behovet for forsvar var kanskje størst for erkebiskopen, mens det moderne slottet som symbol var viktigere for lensherren? De skiftende forholdene mellom kirke og konge har kanskje vært mer uberegnelige enn ønskelig for erkebiskopen selv.

Olav Engelbrektsson måtte likevel flykte, og han tapte kampen. Dette skyldes altså ikke svakheter ved borgen, men kanskje det faktum at det større, politiske spillet ikke fulgte den forutsatte strategi, eller at han simpelthen hadde for sterke krefter mot seg. Spliden mellom kirken og kongen ble for stor. Som om ikke det var nok, var det noen politiske og religiøse prosesser i gang i hele vår del av verden som ikke lot seg stoppe av Olav Engelbrektssons forsøk på fysisk maktutøvelse. Disse prosessene felte ham, og tvang ham til å flykte i 1537. De felte derved både den katolske kirken og norsk selvstendighet. Og sentrum for begivenhetene var altså Erkebispegården i Trondheim og Steinvikholm slott.

I 1556 fikk lensherre Evert Bild kongens tillatelse til å flytte tilbake til Erkebispegården i Trondheim. Administrasjonen flyttet også dit, og lenet skiftet navn til «Trondhjems len». Slottet ble endelig forlatt allerede ca. 1575 fordi det lå for avsides i forhold til Trondheim.

Teksten er knyttet til en rapport skrevet av samme forfatter: Steinvikholm slott – på overgangen fra middelalder til nyere tid. NIKU Temahefte 23, Trondheim 2000.

Forfatter

Sæbjørg Walaker Nordeide er forsker ved Norsk institutt for kulturminneforskning, NIKU.

Olavsskrinet – myter og fakta

Olavsfrontalet, eit alterforstrykke som viser scener frå historia om St. Olav. På dette utsnittet blir Olav skrinlagt av dei geistlege. Dei tre dødelege sårå han fekk i slaget på Stiklestad er godt synlege.

Olavsskrinet var den viktigaste og mest dyrebare gjenstanden som eksisterte i Norge i mellomalderen. Ved øydelegginga i 1542 var den eldste delen meir enn 500 år gammal. Olavsskrinet markerer både starten og slutten på mellomalderen i Norge. Med Olavs død på Stiklestad 29. juli 1030 byrjar mellomalderen i Norge, og med utraderinga av olavskulten og Nidaros som religiøst sentrum i Norge sluttar mellomalderen, og nyttida byrjar. Gjennom disse fem hundreåra er olavskulten det mest stabile kulturuttrykket i landet vårt. Men kva veit vi eigentleg om Olavsskrinet og den lagnaden det fekk?

Tekst Øystein Ekroll

DEI TRE OLAVSSKRINA

Det første Olavsskrinet. Snorre fortel at etter Olav Haraldsson sin død vart liket lagt i ei trekiste og frakta til Trondheim, der det vart gravlagt i løynd utanfor den vesle kaupangen. Sommaren 1031 vart kista teken opp og nedgraven ved Klemenskyrkja i kongsgarden, men kom snart på uforklarleg måte opp frå jorda att. Tredje august 1031 vart kista gravd opp att, liket undersøkt og Olav lyst heilag. «Da vart kongens lik bore inn i Klemenskyrkja og gravsett over

høgaltaret. Kista vart sveipt med pell, og dei tjelda med gudvev over ho.» (Soga om Olav den heilage, kap. 243). Pell og gudvev var svært dyrebare tekstilar.

Det andre Olavsskrinet. Snorre fortel vidare at kong Magnus Olavsson den gode (1035-1047) let gjere eit kostbart skrin, «og han let det pryde med gull og sølv og glimesteinar. Dette skrinet var gjort liksom ei likkiste både i storleik og i skapnad, men det var ei sval under, og oppå var det eit lok, som var gjort liksom eit tak med møne og hovud på. Det er hengsler bak på loket og hesper framme, som dei låser med ein lykel. Kong Magnus let leggje dei heilage leivningane til kong Olav i dette skrinet. Det vart mange jartegner ved dei heilage leivningane til kong Olav. Om dette talar Sigvat skald: «For drotten som godt bar hjarta, er gull-lagt skrin no laga.»» (Soga om Magnus den gode, kap. 10). Etter alt å dømme stod det første skrinet inne i dette nye skrinet.

Nokre små, husforma relikvieskrin som er bevart i Norge og på Island, er tolka som etterlikningar av dette skrinet i miniatyr. Skildringa til Snorre samstemmer godt med utforminga av disse små skrina.

Det tredje Olavsskrinet. Frå reformasjonstida i 1530-åra er det overlevert eit par skildringar av Olavsskrinet. I ei handskriven skildring, som ifølgje handskriftsekspertane ved Riksarkivet er ført i pennen av erkebiskop Olav Engelbrektsen sjølv, heiter det: «Sancte Oluffz skriin som beslaget var med Sylff, ther war inggen botn vdi vden thet var seth vden vdaaffuer .ji(=2) anden skrin, oc vdi thet innestæ skrin laag Sancthe Oluffz lekame heel...» No er det altså blitt tre skrin, det eine utanpå det andre. Det ytterste hadde ikkje botn, men var som eit lokk som stod laust over dei to eldre skrina. Dette var det tredje Olavsskrinet.

Agderlagmannen Jon Simonsson (1512-1575) var i ungdommen elev ved katedralskulen og dermed også korgut ved Nidarosdomen. Han fortalde på sine eldre dagar om Olavsskrinet til presten og sogeskrivaren Peder Clausson Friis: «...huor-aff de ocsaa hafue forbedrit S.Olufs Kiste, oc lagt hannem i et Sølffskrin, dog der var oc to Trækister, uden omkring beslagen met Guld oc Sölff oc besætte met dyrebar Stene.» Disse to skildringane er så samstemte at det er ingen tvil om at det verkeleg var tre skrin, det eine utanpå det andre, ved reformasjonen i 1537.

Dette yngste skrinet er det vi kjenner minst til. Disse to skildringane er dei einaste vi har av skrinet, som må vere laga ein gong etter Snorre si tid og før reformasjonstida, altså mellom 1220-1520. Meir enn det veit vi eigentleg ikkje, bortsett frå at erkebiskop Aslak Bolt i 1429 sende kapellanen sin til Sverige for å kjøpe kopar til «hufuona ofuer sancti Olafs skriin». Denne «huva» kan vere ein baldakin over alteret og Olavsskrinet, men det kan kanskje vere dette

tredje skrinet som er meint, ettersom det stod som eit slags dekke eller lokk over det eldre skrinet til kong Magnus. Det er likevel tvilsamt, ettersom det tredje skrinet var kledd med sølv, ikkje kopar.

Dette tredje skrinet var kanskje ikkje eit skrin som var tenkt å skulle berast ut og omkring i Nidaros på Olavsdagen. Nettopp opplysinga om at det ikkje hadde botn, kan tyde på ei anna løysing: At det fungerte som eit lokk eller dekke utanpå det verkelege skrinet frå kong Magnus si tid, og kunne heisast opp for å avsløre dette. Slike lokk eller dekker er kjent frå andre stader, mellom anna St. Cuthberts skrin i Durham-katedralen i Nord-England.

SKRINET SIN LAGNAD

Det har oppstått mange myter omkring lagnaden til Olavskrinet – eller rettare: skrina. Mange trur at skrinet var om bord i eit skip som forliste ved Agdenes på veg til København, men det er berre ei segn. Det kan tenkjast at ei skip med kyrkjeskattar forliste her, men Olavsskrinet var ikkje om bord.

Erkebiskop Olav Engelbrektsson forlet Trondheim og Norge for godt den 1. april 1537. Sjølv trudde han at han snart skulle vende attende med ein flåte og ein hær som kunne forsvare han mot kong Christian den tredje og hans krigsfolk. Olav etterlet seg ein garnison på borga si Steinvikholm, med forsyningar nok til å halde ut ei lang omlægning. Inne i borga, i det største og sterkaste tårnet som fanst i Norge, stod også Olavsskrinet og to andre helgenskrin. Dersom Olav verkeleg trudde at han forlet Norge for godt, ville han utan tvil ha teke helgenskrinet med seg. Han visste altfor godt korleis dei lutherske motstandarane hans såg både på helgenar og dei verdfulle skrina dei låg i: Dei første skulle øydeleggjast og dei andre plyndrast.

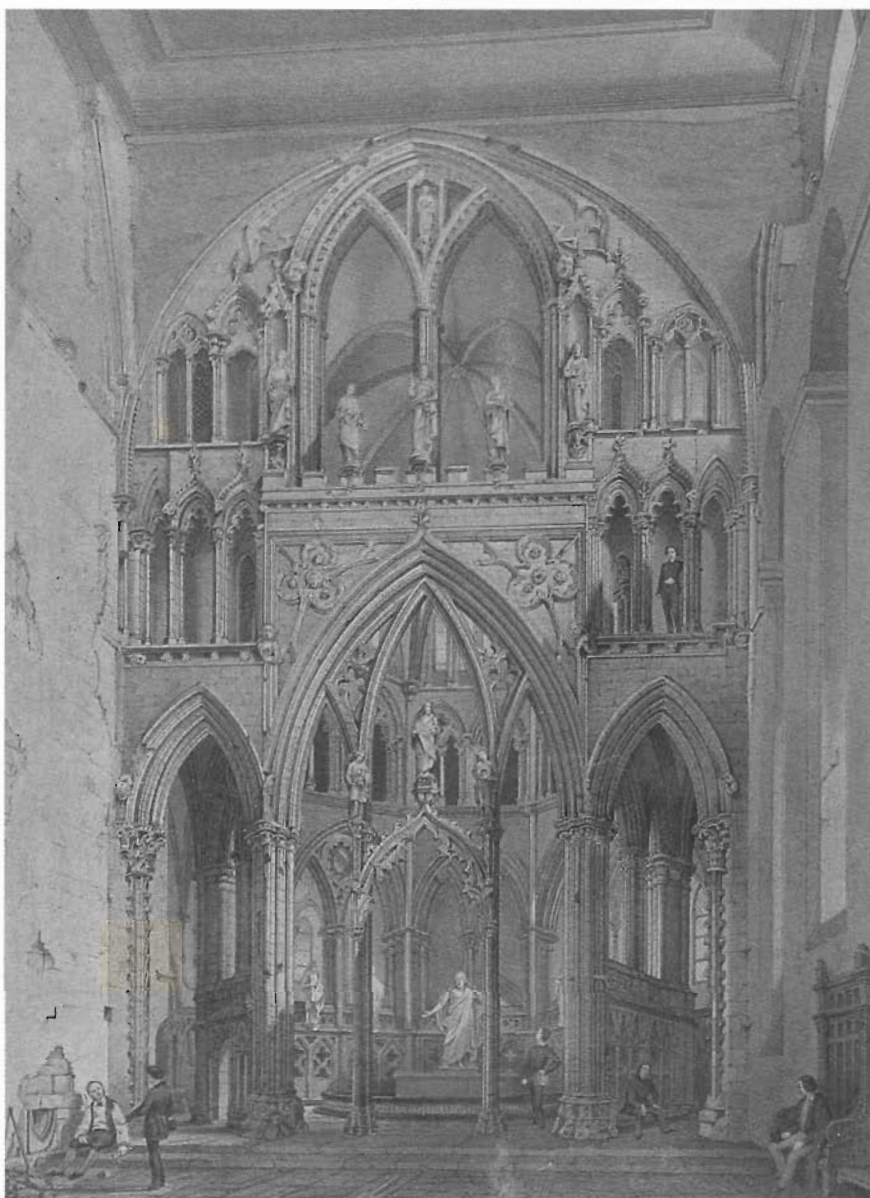
Men det gjekk ikkje slik. Olav fekk inga hjelp og døde året etter i Lier i Brabant. Han var knapt komen til Nederland før garnisonen på Steinvikholm kapitulerte, og borga med alt innhald fall i hendene på kongens menn.

Fem dagar etter kapitulasjonen, den 3. juni 1537, vart det sett opp eit inventarium over alt av verdi som fanst på borga. Her står det opprekna mellom våpen og kjøkkenutstyr:

«Wdj tornett som kallis bondhenn:
Sancte Oluffs skrin som han liggher wdj,
Sanctj Augustini skrin som er aff søllfuer,
Ith helligdoms skrin som er aff kopper oc er for-
gillt, En Sancte Oluffs bolde som er aff trææ oc
er beslagen mett søllfuer»

Sankt Augustin er erkebiskop Øystein Erlends-son (1161-1188) som vart skrinlagd i 1229. Det tredje skrinet inneheld relikviar av sankt Bernhard, som elles er ukjend for oss. Kanskje var han ein av dei første biskopane av Nidaros, som også bar dette namnet.

Inntil vidare skjedde ingenting med helgenskrina. Kongen frykta utan tvil reaksjonane dersom det vart kjent at skrinet til den norske nasjonalhelgenen skulle øydeleggjast. Men nokre år seinare, når all fare var over, var det inga bøn:

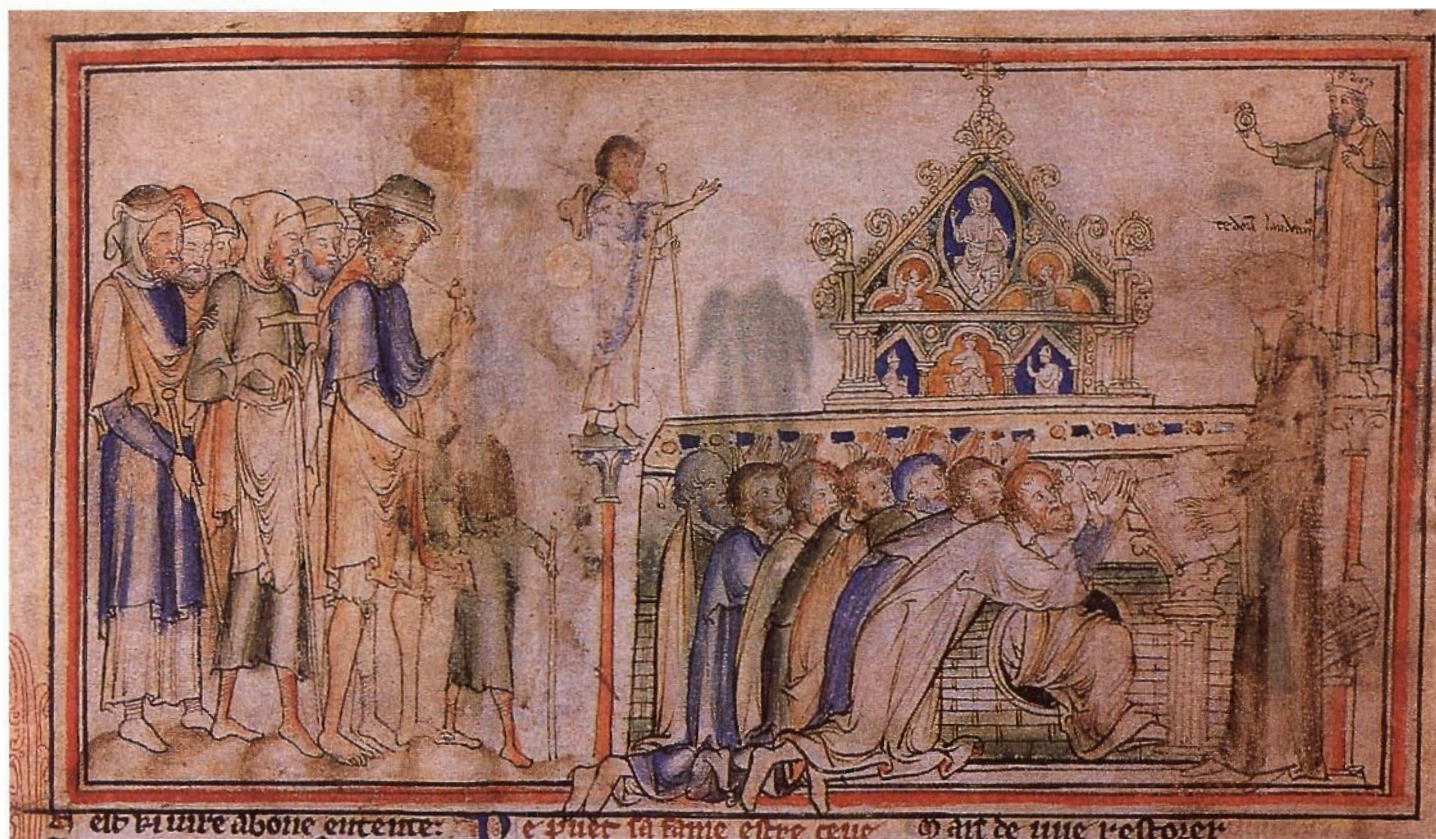

Verdiane skulle i smeltedigelen. Utruleg nok kjenner vi til kvitteringa frå denne leveransen. Dette må vere ei av dei mest spesielle kjeldene til norgeshistoria. Den er datert 9. september 1540 (ei anna avskrift seier 1542), og er gitt av kongens skattmeister Jochum Bech til Christof-

Koret i Nidarosdomen i 1860-åra, før restaureringa tok til. Olavsskrinet stod på alteret der Kristusstatuen stod på denne tid. Teikning av W. von Hanno

Relikvieskrin frå Thomaskyrkja på Fillefjell, utført på 1200-talet. Utforminga stemmer svært godt med Snorre si skildring av Olavsskrinet. Skrinet er av tre og kledd med forgyllte koparplater. Høgde ca. 30 cm. Foto Ann-Mari Olsen, Bergen Museum

St. Edwards skrin i Westminster Abbey i London, med tilbedende pilegrimmar. Miniatur av munken Mattheus Parisiensis, som også besøkte Trondheim i 1248.

fer Huitfelt, som var lensherre i Trøndelag. Huitfelt stod ansvarleg for transporten av verdisakene fram til København.

Bech kvitterer for 6500 lodd (95 kg) sølv frå Olavsskrinet, to store forgylte sølvknappar, 170 krystallsteinar i sølvinnfatning og 11 steinar som «affuldte den Tiid St:Olufs Skrin blev sønderlaget», ein blå stein i gullinnfatning og eit lite stykke gull som hang på skrinet. Av St. Øysteins skrin kom 816 lodd (12,2 kg) forgylt sølv, og frå St. Bernhards skrin 1326 lodd (19,9 kg) forgylt kopar, inkludert metallet frå nokre gamle monstransar og drikkehorn. Frå skrinet som inneheldt St. Olavs skjorter, kom det 179 lodd (2,6 kg) forgylt sølv og ein del emaljerte gullplater på fire lodd og ein kvintin (ca. 60 g).

Vi må rekne med at alt metallet gjekk i smeldegjelen og vart til mynt, medan krystallsteina-

ne og edelsteinane kunne brukast av kongen eller selgast. Den kunstnarlege verdien av metallet var utan interesse. Men kvar vart det av den «skjønne Steen» som erkebiskop Erik Walkendorf kjøpte for 20 lester smør (ca. 22 200 kg) og sett i eine enden av Olavsskrinet? Var den røva tidlegare, eller hadde erkebiskop Olav alt selt steinen for å skaffe kontantar til alle arbeidande han hadde sett i gang? 38 tonn smør var ein stor formue tidleg på 1500-talet.

MAGNUSSKRINET

Det andre skrinet, som ifølgje Snorre vart utført på oppdrag av Magnus den gode, er kanskje det mest interessante av dei tre skrina. Magnus var sonen til Heilag-Olav, og det var nok viktig for han å heidle faren sitt minne. Det var då også eit prosjekt som ingen hadde sett maken til i Nord-Europa. For å gi plass til både det fullt bevarte liket av St. Olav og den første kista som omgav han, måtte det nye skrinet vere nesten to meter langt, minst 70-80 cm breitt og like høgt!

Dette var i så fall det største gullsmedprosjektet i Norden på 1000-talet. Skrinet var utan tvil ein trekonstruksjon som var kledd med forgylte sølvplater, slik det var vanleg i mellomalderen. Platene hadde truleg uthamra relieff med religiøse scener, kanskje også historia om Olavs fall og helgenkåring. På platene kunne det vere festa slapte bergkrystallar, edle steinar, emaljerte plater og andre kostbare saker. Siktemålet var å gi folket eit synleg uttrykk for den himmelske herlegdomen som omgav St. Olav i himmelen.

KAN VI STOLE PÅ SNORRE?

Som ved alle historiske kjelder må vi også stille kritiske spørsmål til Snorre si framstilling. Det er

Den slapte bergkrystallen som vart funnen på Steinvikholm i 1894. Dette er truleg den siste bevarte delen av Olavsskrinet. Foto Per F. Fredriksen, Viten-skapsmuseet

ingen grunn til å tvile på Snorre si skildring av Olavsskrinet slik han såg det då han var i Trondheim omkring 1220. Spørsmålet er om han har rett når han vil ha Magnus den gode som oppdragsgjever? Eit slikt skrin ville som sagt vere heilt eineståande i Norden dersom det vart utført i 1040-åra. Det vesle som er bevart av kyrkjeleg kunst frå denne tid er enkle saker. Kan det eigentleg tenkjast at det var kompetanse nok i vesle Trondheim på denne tida til å få utført ein slik praktgjenstand?

Snorre si skildring av skrinet er den eldste vi har. Eldre skildringar av olavsskrinet er heilt nøytrale og seier berre at kongen låg i eit skrin, ikkje korleis det var utforma. Det kunne like gjerne tenkjast at skrinet vart utført av Olav Kyrre (1066-1093), kong Øystein Magnusson (1103-1122) eller av erkebiskop Øystein Erlendsson (1161-1188). Denne siste skreiv på latin ei skildring av St. Olav sitt martyrium og undergjerningar, og her blir ein stad omtalt «preciosus thesaurus reliquarium beati martiris olavi» (den dyrebare skatten som er relikvien til den heilage martyren Olav). Snorre må derfor ha møtt ein sterk tradisjon i Trondheim om at det var nettopp Magnus som hadde fått utført skrinet, kanskje støtta av ei innskrift på sjølve skrinet? Inntil vidare må vi derfor akseptere Snorre sin versjon og gi Magnus æra for utforminga av skrinet.

DEN SISTE DEL AV OLAVSKRINET?

Inntil i dag har vi rekna med at Olavsskrinet vart fullstendig øydelagt i 1540 eller 1542. Denne udåden skjedde på Steinvikholm, og svært få var innvigd i det som skulle skje. Alle delar av skrinet som hadde verdi, vart sende til København, også krystallsteinane. Berre den innerste, eldste trekista fekk lov å stå att som kiste for liket av helgenkongen, men strippa for alt av verdi.

Ved utgravingane i ruinene av Steinvikholm i 1880-90-åra vart det gjort ei mengde gjenstandsfunn. Nokre få av dei er utstilte i Suhnhuset på Vitenskapsmuseet, og mellom dei ligg ein avrunda gjennomslått stein som er berre 2 cm lang. Steinen vart funnen i rommet nærast inntil tårnet Bonden, og er katalogisert som glasfluss. Ved ei nærare undersøking kunne det derimot konstaterast at dette ikkje er glas, men ein slipt bergkrystall, og rundt kanten er det spor etter ei innfatning. Slike bergkrystallar var svært populære i tidleg mellomalder som dekorasjon på liturgiske gjenstandar, som kors, relikvieskrin og liknande. Kunsten å lage klart glas vart oppdaga først på 1400-talet, så før den tid var bergkrystall det einaste «glasklare» materialet menneske kjende. Krystall var også tillagt magiske eigenskapar, og vart rekna som halvedelstein.

Den mest sannsynlege forklaringa på at denne steinen er funnen på Steinvikholm, må vere at han har tilhøyrt ein slik kostbar liturgisk gjenstand. Dette kan godt vere Olavsskrinet. Kvitte- ringa frå København listar opp 170 store og

små krystallsteinar med innfatting av forgylt sølv, og elleve krystallsteinar «som fall av, då Olavsskrinet vart slått sund». Ifølge kvitteringa hadde ingen av dei andre relikvieskrina slike steinar.

Er dette den tolvte steinen, som fall av under øydelegginga av skrinet, og av ukjende årsaker stakk seg unna og vart liggjande gøymd på Steinvikholm i 350 år til? I så fall er dette den siste resten av Olavsskrinet som er bevart fram til vår tid.

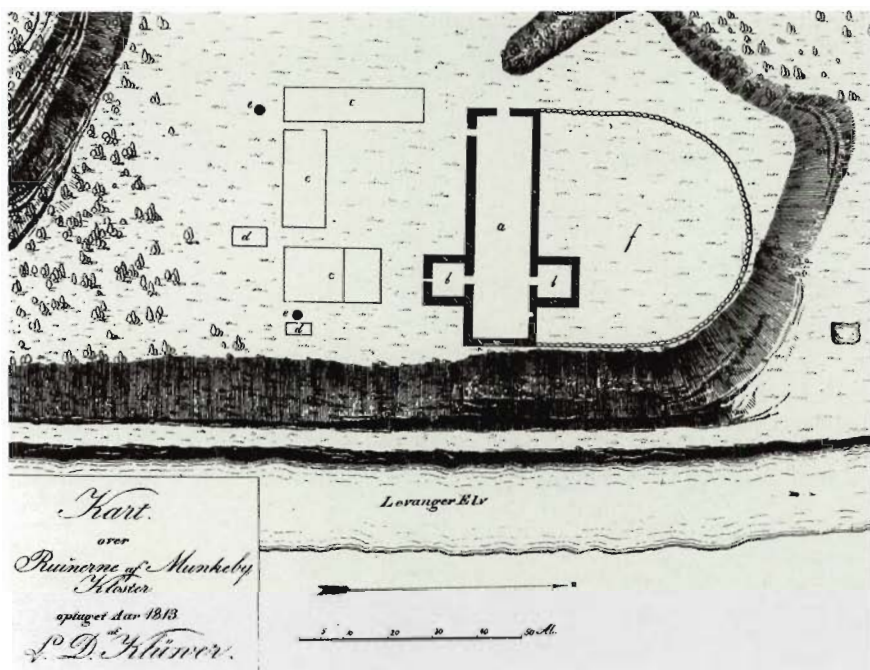
Takk til Vitenskapsmuseet for assistanse til å få undersøkt steinen, til professor Allan G. Krill for bestemming av steintypen, og til forskar Sæbjørg W. Nordeide for opplysningar omkring funnomstenda.

□

*Her på Steinvikholm slott stod Olavsskrinet dei siste åra før det vart øydelagt.
Foto A. Beverfjord*

Cistercienserklosteret på Munkeby

Ruinene på Munkeby kloster tegnet av L. D. Klüwer i 1813.

Munkeby kloster i Levanger er innhyllet i mystikk. Hvor kom de fra, de som bygde det? Hvor lenge blomstret det som kloster? Alle andre kloster i Skandinavia er nevnt i en eller flere statutter fra generalkapitlet, men Munkeby er ikke nevnt. Det er derfor ikke overraskende at stedet er blitt ignorert av de fleste historikere. Likevel kan man ikke ignorere de solide steinkonstruksjonene som står igjen, og det faktum at dette er ruinene av en gammel bygning. I flere århundrer var det heller ikke klart at dette var et kloster.

Tekst Michael McGregor

LANGT FRA SENTRUM

Det finnes flere teorier som forsøker å forklare hvorfor Munkeby er så anonym. En av teoriene tar utgangspunkt i lokaliseringen som det nordligste av alle cistercienserklostre, samt det faktum at Munkeby – i motsetning til Lysekloster (1146), klostrene på Hovedøya (1147) og Tautra (1207) – ikke lå nær urbane sentra som Bergen, Oslo og Trondheim. Dersom Munkeby var grunnlagt som et cistercienserkloster, kan man betrakte det som et stolt symbol på den raske ekspansjonen av cistercienserkloster i det 12. århundre. Munkeby var plassert på grensen

av den kjente siviliserte verden i et land som ble beskrevet som «jordens utkant i en barbariske region, mellom ukultiverte, ville mennesker.» Slik beskrives Skandinavia og innbyggerne der, i et gammelt cistercienserdokument. Tre århundrer senere, i det 15. århundre, sier en annen kilde at Munkeby er plassert i en «fjern nordlig region», og kanskje var det ikke viktig nok til å nevnes.

En annen forklaring på hvorfor forholdene omkring Munkeby er så anonym, er at stedet ikke bestod så lenge som kloster, og at munkene ble tvunget til å flytte til et mer passende sted. I det 15. århundre forsøkte man seg på en gjenoppbyggelse uten å lykkes.

KLOSTER- ELLER SOGNEKIRKE?

Gerhard Schøning besøkte Munkeby i juli i 1774 for «at besee de der overblevne Levninger af den forige der værende muerede Kirke, hos hvilken berettes, at tilforn skulde have staaet et Kloster». Han skrev at Munkeby var «følgelig et Sted, som kunde være vel beqvemt for en Kloster-Kirke og et Kloster, men meget usikkert og ubeleiligt for en Sogne-Kirke». Selv om han manglet enhver form for dokumentariske bevis, var Schøning overbevist om at det hadde ligget et kloster her, slik den lokale tradisjon sa.

I 1813 tegnet topograf og antikvar Lorentz D. Klüwer en plan over Munkeby og refererte til eksistensen av klosterbygninger som «... var av tre, men bare hjørnene som var av stein, var bevart».

Etter undersøkelser som ble gjort i det 19. århundre, synes det som om man avviser de muntlige tradisjonene. Da konkluderer man med at Munkeby ikke var et kloster, men ruinene av en sognekirke, eller kanskje et underbruk av et annet kloster, trolig Tautra. Navnet «Munkeby» ble heller ikke tatt til inntekt for at dette hadde vært et kloster, og den muntlige tradisjonen ble betraktet som en legende.

Heller ikke Karl Rygh (1906) aksepterte teorien om Munkeby som kloster. Han foreslo at ruinene var rester av en sognekirke som var knyttet til kulten av St. Brettiva, som var ganske utbredt i Norge i tidlig middelalder. Dersom det var slik, eksisterte kirken før klosteret ble grunnlagt.

PAVELIG BULLETIN

Omtrent samtidig oppdaget professor Alexander Bugge en pavelig bulletin i Vatikanets arkiver som skulle være et «uomtvistelig bevis» på at det hadde eksistert et cistercienserkloster på Munkeby. Denne bulletinen fra pave Sixtus var datert 23. desember 1475 og refererer til Munkeby som et kloster som var forlatt for lenge siden, og som hadde tilhørt cistercienserordenen. Paven velsignet her klosteret på Munkeby og gav sin godkjenning til å gjenoppta klosterlivet der. Gjenoppbyggelsen av klosterlivet ble

mislykket, men den pavelige bulletinen viser at stedet omtales som kloster.

MUNKEBY ELDRE ENN TAUTRA?

Men hvordan – og når – ble Munkeby opprettet, hvor lenge ble munkene der og hvorfor forlot de eventuelt stedet? Tautra kloster ble grunnlagt i 1207 av Lyse kloster i Bergen, som var det første cistercienserkloster i Norge. Teorien om at Munkeby var blitt anlagt som en «filial» av Tautra kloster, og at Munkeby deretter mislyktes som kloster og ble et underbruk av Tautra, holder ikke i lys av en historie fra *Passio et miracula beati olavi*, skrevet av erkebiskop Eystein Erlendsson i Nidaros (1161-1188). Her berettes det om en døvstum ung mann, beskrevet som et medlem av «familien av cisterciensermunker», og som bor i nærheten av Stiklestad. Mannen ble mirakuløst helbredet på samme sted som Olav den hellige falt. Denne historien ble nedskrevet på 1180-tallet, og klosteret som det blir referert til, kan derfor ikke ha vært Tautra, som ennå ikke var grunnlagt. Klosteret «i nærheten» må ha vært Munkeby, som ligger ca. 10 km fra Stiklestad – altså mye nærmere Stiklestad enn Tautra. Men vi har også arkitektoniske vitnesbyrd som peker mot at Munkeby var bygget mye tidligere enn Tautra. Blant annet indikerer steinkonstruksjonene på Munkeby en tidligere konstruksjon enn Tautra. De romanske vindusbuene på Munkeby tilhører det 11. århundre og går forut for de gotiske buene man har på Tautra.

Før forsøket på å gjenoppta klosterlivet her i 1475, finnes ikke Munkeby nevnt i noe bevart

dokument fra 13. og 14. århundre. Flere forskere mener at Munkeby ble grunnlagt mens Jon Birgisson – den første erkebiskop i Nidaros – var biskop. Dette peker mot et tidligere tidspunkt enn 1161, muligens 1160, og grunnleggingen av Munkeby må ha vært registrert fra Lyse kloster. Munkeby er eldre enn Tautra, og mye taler for at det kan være grunnlagt før 1180.

FRA MUNKEBY TIL TAUTRA

Munkene kom trolig til Munkeby fra Lyse kloster en gang mellom 1150 og 1180, helst nærmere 1150. Der ble de værende til de flyttet til Tautra i 1207, noe som gjorde Munkeby til et underbruk (grangia), et slags anneks til et kloster. Det var altså Munkeby som var «munkenes egentlige hjem».

Hvorfor munkene flyttet fra dette stedet, vet vi ikke sikkert. Flyttingen til Tautra kan ha vært knyttet til en brann, som – ifølge en lokal legende – ødela klosteret. Dateringen av brannen er ikke klar, så foreløpig må dette betraktes som én mulighet. Men en annen forklaring kan være like sannsynlig; Tautras nærhet til Nidaros. Selv om klosteret på Tautra i dag ser ut til å ligge isolert, lå det i middelalderen ved ferdselsleden, ved sjøen, den viktigste kommunikasjonsåren den gang.

Kilde til denne artikkelen er hovedsakelig artikkelen *The Riddle of the Northernmost Cistercian Abbey in Europe* og boken *The Cistercians in Scandinavia*, 1992, av James France.

Forfatter

Michael McGregor er cisterciensermunk fra klosteret Mellifont i Irland og for tiden kapellan for cisterciensernonnene i Tautra Mariakloster.

Ruinene på Munkeby kloster. Foto Øystein Ekroll

Esøy, innskrift nr. I. Bogeforma innskrift med 'boge over'. Foto J. R. Hagland

innskrifta forma som ein boge eller eit dyrehorn, for det andre på innskrifta sjølv, som er skriven i ein boge (sjå bildet over).

I tolkinga av innskrifta frå 1984 var den nest siste runa elles usikkert lesen. Etter ny synfaring i august 2000 med betre utstyr, må den tentative lese måten frå den gong no kunna reknast som sikker.

AUTENTISK INNSKRIFT FRÅ MELLOMALDEREN

Synfaring av det rapporterte nyfunnet viste at det utan tvil er tale om ei autentisk innskrift frå mellomalderen, og funnet er såleis langt frå noka daglegdags hending for oss som arbeider med slike saker. Funnet av endå ei runeinnskrift gjer at den hittil kjende innskrifta difor for ettertida bør omtalast som Esøya I og den nye som Esøya II.

Den nyfunne innskrifta står på ein klebersteinsbergvegg om lag 100 meter lenger ned mot sjøen enn Esøya I, berre 15-20 meter opp frå flomålet. Liksom Esøya I er nr. II skoren inn i ein skrånande bergvegg som danner eit naturleg overheng, der innskrifta står ganske godt verna mot vær og vind.

Innskrift nr. II er atskillig kortare enn nr. I. Ho har sju runer, som alle er ca. 30 mm høge, og er frå 88 til 95 mm lang. Ettersom innskrifta står i god mannshøgde – ca. 190 cm over bakken – er ho ikkje så heilt enkel å få auga på. Så den som først oppdaga henne, fortener all ære for å ha brukt augo godt. Runene er dobbeltskorne og for det meste ganske godt bevarte, slik at lese måten for dei fleste runene må seiast å vera sikker nok. Figuren på neste side gir eit stilisert riss av korleis innskrifta ser ut. I omtale av dei ein-skilde runeteikna skil vi elles mellom stavar, dei loddrette strekane som det kan gå kvister og bogar ut frå for at kvar rune skal ha si distinktive form.

Rune 1-4 kan altså utan særleg tvil lesast som ÞARF (= þork). Rune 5 er den mest usikre. Her er øvre og nedre del av staven godt nok bevart, men på grunn av forvitring i berget er ein del midt på ikkje så godt synleg lenger. Litt nedanom midten er det eit noko større utfall av metallhaldig masse i berget. I ytterkanten av denne forvitringa synest det på både sider av staven å vera spor etter eit snitt, truleg restane av ein kvist som har kryssa staven i stigande retning frå venstre opp mot høgre. Etter alt å dømma har rune 5 såleis vore ei æ-rune (æ). Over nivået for denne sannsynlege kvisten er det ei fordjuping i bergoverflata i retning frå staven og opp mot høgre. Denne gir ein skuggekontur ved avfotografering, men synest ikkje å vera

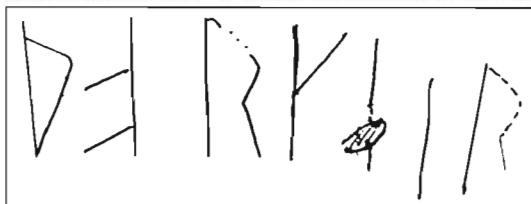

Ein skrånande bergvegg gir ly for innskrifta. Foto J. R. Hagland

del av innskrifta. Rune 6 er ein stav som står litt lågare enn runene på både sider av seg. Runa må kunna lesast som sikker i-rune. Den siste runa, rune 7, er nokså sterkt skadd. Det eine snittet eller den eine sida av den dobbeltsnitta staven er godt bevart. Frå dette snittet og vidare i skriftretninga er bergoverflata avskala. Avskalinga går likevel ikkje djupare enn at omrisset av bogen og litt av kvisten i ein skarpt vinkla r er synleg ved bruk av steinlupe. Det må såleis reknast som sikkert at siste rune har vore ein R, dvs. ein såkalla 'open' r, slik vi ser det i rune 3 her, der overgangen mellom bogen og kvisten ikkje når bort til staven.

Liksom fleire andre stader langs bergveggene av kleberstein på Esøya er det kring denne innskrifta initialar, teikn og årstal frå ulike tider. I overkant av runeinnskrift nr. II, i ein avstand på ca. 4 cm, er det skore inn eit teikn med form som ein runisk k (l'). Teiknet skråar i motsett retning av runeinnskrifta og har truleg ingenting med denne å gjera. Det eldste årstalet som er funne til no på Esøya, er elles 1606.

Øverst:
Den siste innskrifta som
vart funne på Esøya.
Foto J. R. Hagland
Nederst:
Riss av same innskrift.

Innskrifta Esøya nr. II må etter dette nokså sikkert kunna lesast som ÞARKÆIR – þorkær, altså mannsnamnet þorgeirr, eller «Torgeir» på moderne norsk. Runeformer og stavemåte er nøyaktig slik vi ville venta å finna det i ei innskrift frå høgmellomalderen, men grunnlag for ei meir nøyaktig tidfesting ligg ikkje føre. Runeformer og stavemåte kan innebera datering til kva tid som helst i tidsrommet frå 1100-talet til og med 1300-talet.

NATURLEG HAMN LANGS LEIA

Innskrifta kan sjåast som uttrykk for den same form for namnegrafitti som det altså finst så mange andre og yngre døme på langs desse klebersteinsbergveggene på Esøya. Det å etterlata seg namnetrekket har tydelegvis vore ein trang mange har hatt opp gjennom tidene. For betre å forstå den samanhengen desse to runeinnskriftene frå Esøya står i, må det også her minnast om at øya ligg straks utanom den største Hamnøya i Vevelstad. Sundet mellom Esøya og Hamnøya heiter Hamnsundet og garden på øya innanfor heiter då også Hamn. Det vil med andre ord seia at Hamnsundet med Hamn og Esøya har danna naturleg hamn for dei som har sigla leia langs kysten. Her har det etter alt å dømma vore lagleg å liggja på været når det har vore nødvendig, både ved segling nordover og

sørover langs Helgelandskysten. Dei mange innskriftene, runene irekna, må kunna sjåast som tidsfordriv for skipsmannskap som har søkt ly under desse klebersteinsberga opp gjennom åra. Dei to runeinnskriftene er jo nokså ulike av karakter og innhald. Nr. I vitnar om litterær daning og ei viss meistring av skaldskapens krevjande kunst. Nr. II er eit enkelt namnetrekk som vel kan stå der som uttrykk for at kunsten å skriva med runer nødvendigvis ikkje har vore så uvanleg mellom farande folk. Det å kunna skriva namnet sitt har jo elles jamt vore nytta som eit minimumskriterium for det å meistra skrivekunst allment sett også i langt seinare tider. Dermed er slike runefunn som det vi her har å gjera med, interessante i ein større samanheng – viktige små brikker i det store og uferdige puslespelet vi enno driv og samlar bitar til for å kasta lys over spørsmålet om kor utbreidd meistringa av kunsten å skriva med runer var i mellomalderen.

Runene på Esøya har interessant nok òg det vi kan kalla ein litterær kontekst. I dei gamle kongesagaene, i Snorri Sturlusons Heimskringla og i kongesagaverket Fagrskinna er nemleg lokaliteten omtala – både stader i saga om Magnus Berfött. I desse to sagatekstene er det fortalt at kong Magnus og mennene hans kom over Steigar-Tore og følgjesmennene hans i nett dette stroket. Steigar-Tore hadde stått for store herjingar kringom i Hålogaland og var såleis ettersøkt av kongen. Han vart teken til fange nett her, og både sagatekstene fortel at Steigar-Tore vart avretta ved henging i Vambarholm. Denne Vambarholm heiter i dag 'Vomma'. Holmen har såleis heilt sidan norrøn tid hatt namn etter si karakteristiske form og ligg berre nokre få hundre meter frå berga med runene på Esøya.

Historisiteten i det kongesagane fortel, kan vi alltid reisa tvil om, og runene kan sjølsagt ikkje setjast i samband med noko av dette. Men dei er der og underbyggjer inntrykket av at hamna ved Esøya har vore kjend av ferdafolk alt i mellomalderen og såleis vore viktig nok til at det har gitt mening å knyta litterære hendingar til staden.

'Vomma' - holmen der Steigar-Tore skal ha enda sine dagar. Foto J. R. Hagland

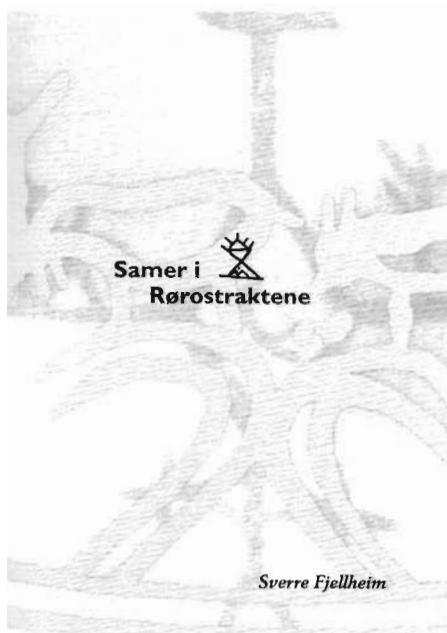

Forfattar

Jan Ragnar Hagland er professor ved Institutt for nordistikk og litteraturvitenskap, Noregs teknisk-naturvitenskaplege universitet.

NYTT PÅ BOKMARKEDET

SVERRE FJELLHEIM: SAMER I RØROSTRAKTENE

Når Sverre Fjellheim har gitt seg i kast med å skrive om samene i Rørostraktene, er det så avgjort en kjenner av både landskap og folk som entrer arenaen. Fjellheim har sin bakgrunn både fra reindrift og samisk kulturminneforvaltning. Det har blitt en omfattende bok som både tar for seg den almene historien til samene i området, men også gir en svært nyttig oversikt over resultatene etter flere år med registreringer av samiske kulturminner i rørostraktene.

Det har vært mange stridigheter mellom samer og bofaste i rørosområdet, om retten til å drive med tamrein her. Det har ført til flere rettssaker, den siste i 1997 der samene tapte retten til reindrift nord for Aursunden. Denne dommen er omstridt og samiske organisasjoner har protestert kraftig på utfallet. En vesentlig del av boka omhandler grunnlaget for denne dommen. Fjellheim bygger opp en serie argumenter som taler mot rettens avgjørelse.

Boken gir en utmerket innføring i samenes bruk av dette landskapet. Vi får vite hvorledes man til forskjellig årstid har brukt ulike deler av området og hvilke spor de har etterlatt seg. Mange av sporene er knapt synlige og det stiller store krav til registratorenes kompetanse å finne dem og tolke dem. Botanikeren Kristin Liavik har bidratt med et kapittel om økologiske forhold på som-

merboplasser. Dette er verdifull ny kunnskap som må bli brukt i registreringsarbeid.

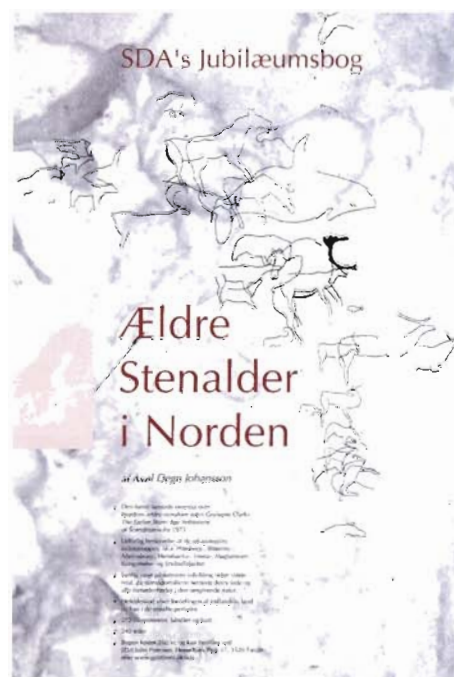
Den største delen av boken er en oversikt over de registreringer som er gjort av samiske kulturminner i området. Her får vi en opplisting av boplasser, hellige steder, fangstanlegg, reingjerder, februk og andre typer kulturminner. Registreringene er ordnet etter de ulike reinbeitedistriktene. Mange av disse kulturminnene er relativt greie å knytte til samisk resursutnyttelse, andre er mer kompliserte. Det gjelder for eksempel fangstgraver. Her vet vi at både samer og bofaste har drevet fangst i dyregraver. Det må være en oppgave for framtiden å framskaffe mer data om slike forhold.

Det er dessverre et faktum at kunnskapen om samenes kulturminner er overflatisk i bokstavelig forstand. Fjellheims bok peker uvilkårlig på et behov for systematiske undersøkelser av de ulike kulturminnetypene i det sørsamiske området. Så langt er bare en håndfull kulturminner undersøkt arkeologisk. Disse undersøkelsene har vært tilfeldige og små i omfang. På svensk side har man gjennomført større utgravninger som har gitt avgjørende dokumentasjon på samisk bosetning langt tilbake i tid. Når skal man få gjort tilsvarende undersøkelser på norsk side? – Det kunne i så fall bli viktige argument i diskusjoner om retten til næringsutøvelse i disse områdene.

Fjellheims bok er utstyrt med en rekke interessante fotografier av samenes hverdag og virke. Her er også flotte naturfotografier samt et kartmateriale som viser lokalisering av de forskjellige ting boken tar for seg. Her er nok mange ting som kan gi nye opplevelser for folk som ferdes i fjellene i rørosområdet og ikke minst gir boken en ettertanke til de rettsavgjørelser man har sett i pressen. Boken er på 442 sider og koster kr 349,- i bokhandelen. Lars F. Stenvik

AXEL DEGN JOHANSSON: ÆLDRE STENALDER I NORDEN

Denne boken gir den første samlede oversikt over Nordens eldre steinalder siden Grahame Clarks «The earlier Stone Age Settlement of Scandinavia» fra 1975. Boken handler om de områdene som vi i dag kaller Nord-Tyskland, Danmark, Sverige, Norge og Finland, og in-

neholder resultatene av de siste 25 års forskning innenfor emnet. Boken henvender seg til alle i Norden som er interessert i steinalderen og menneskets tilpasning til skiftende levevilkår i kampen for å overleve.

Innholdsmessig er «Ældre steinalder i Norden» inndelt i klimaperioder som begynner med isavsmeltingen. Boken beskriver de ulike arkeologiske kulturgruppene, blant annet Hamburg-, Bromme-, Ahrensburg-, Hensbacka-, Fosna-, Maglemose-, Kongemose- og Ertebølle-kulturene. Eksempelvis er elgkulten hos de nordiske fangstfolkene beskrevet på grunnlag av rituelle nedleggelse av knokler og gjenstander, samt de kunstneriske uttrykkene. Det er lagt vekt på at det er naturen som stilte betingelsene, og som derfor preget den aktuelle kultur. I boken finner vi helsideskart som viser fordelingen av innlandsis, land og hav i de enkelte periodene. Det er hele 272 illustrasjoner, tabeller og kart.

Boken er på 240 sider og koster kr 260 DK, inkludert moms. Ved bestilling før 1. desember 2000 fås boken for kr 210 DK. Bestilles den i posten slipper man moms. Boken kan bestilles ved SDA John Petersen, Hesselbæk Park 47, 3520 Farum, eller www.guldhorn.dk/sda

□

Historien om en bautastein

«At Ytterøen har, i gamle dage, havt anseelige eller fornemme Beboere, sees ogsaa af de Kjempe-Høie og Bautasteine, som endnu der findes.» Det er Gerhard Schønings konklusjon, etter at han har besøkt Ytterøya i Trondheimsfjorden på sin reise hit i 1774. Han nevner i alt syv bautasteiner som står på gården Eines, på nordsiden av øya, – og én bautastein på prestegården Eide. Det er den vi skal høre om her.

Bautasteinen på Pæssåhaugen står oppå en gravrøys like ved veien.
Foto Kalle Sognnes

Tekst Aud Beverfjord

Bautasteinen på Eide står i dag på en gravrøys, like ved veien. Deler av røysa er forsvunnet, sikkert ved bygging av veien. En del av haugens opprinnelig byggemateriale er nok også blitt en del av åkeren rundt. Men på dette høydedraget har det tidligere ligget flere gravanlegg – til dels store, om vi skal tro de skriftlige kildene. Om steinen på Eide sier Schøning at den står «på en liten Høi», og at steinen var flyttet fra en annen haug og til det sted den da hadde. Men det er nok mer sannsynlig at steinen står på sin opprinnelige plass.

Lorentz D. Klüwer beskrev samme område vel førti år senere; han nevner en kjempehaug som folk lokalt kaller «Pæssåhaugen». Ifølge Klüwer er den «nu næsten [...] aldeles udgravet», men ved siden av denne stod en stein, en «3 Alen lang, nedentil bred og i Toppen spids, Bautasteen, som har samme navn». Klüwer sier at steinen har samme navn som haugen, Pæsså, oppkalt etter en mann som ble drept og begravd.

På denne steinen står det en runeinnskrift, men verken Schøning eller Klüwer sier noe om runetegnene på steinen. I våre kilder er ingen innskrift omtalt før i 1866, da N. Nicolaysen omtaler den i årsberetningen. Han korrigerer Klüwer og presiserer at steinen står på en haug, og at den har en innskrift «af omtr. 10 utydelige runer av yngre slags». Det samme antall tegn synes Karl Rygh å ha sett. I hans beskrivelse av steinen fra 1879, nevnes også 10 runetegn, skrevet med det yngre runealfabetet, «hvoraf kun nogle faa kunne læses med tydelighed». I dag kan vi lese tegnene på steinen slik; þǫʀ, som konvertert til latinske bokstaver blir þossæ, et ord som ikke så lett lar seg tolke, men som har en viss likhet med «pæsså», og som altså er første ledd i stedsnavnet Pæssåhaugen.

Dobbelskrivingen av s-runen, samt bruken av o- og æ-runene, tyder på at dette er en sen innskrift. Siden gravanleggene ikke er yngre enn fra vikingtid, kan altså innskriften være ristet en god stund etter at bautaen var satt opp. Rygh antar at navnet «Pæssåhaugen» er blitt til etter Schønings tid, som en følge av et forsøk på å lese første del av innskriften på steinen. Om så var, må det altså ha vært noen som kunne lese runer på Ytterøya på 1700-tallet. Det er ikke uvanlig at bautasteiner har navn, og ofte kan det være et egennavn, som i neste omgang gav navn til lokaliteten. Imidlertid omtaler Schøning steinen på Eide som «Klokkesteinen». Det skal vi komme tilbake til.

HELLERISTNINGER OG RUNER

Men bautasteinen på Pæssåhaugen har også en annen eiendommelighet. I tillegg til runetegnene, finnes det syv skålgroper på steinen – små, runde, regelmessige groper som vi oftest finner på helleristningsfelt fra bronsealderen. Noen forskere har tolket skålgropene på ulike

måter, blant annet som offerskåler (når de er ristet på mer eller mindre vannrette flater). Andre tar utgangspunkt i at de er abstrakte tegn/figurer, og at dette muligens var en slags standardfigur som markerte at det stedet de ble hugget, var betydningsfullt i en bestemt, kanskje sakral sammenheng. Når vi her finner skålgroper i et yngre jernalders miljø, kan det være at steinen tidligere har vært benyttet i en annen sammenheng, før den ble satt opp på gravrøysa.

Å REISE BAUTA

Både i Snorres Heimskringla og i sagaene fortelles det at det ble reist bautasteiner over særlig gjeve menn. I Egils saga heter det at «de gjorde [...] slik det var sedvane å stille med liket tilgjeve menn, og reiste bautastein etter ham.» Og i Håvamål står det slik: «Sjelden bautasteiner nær veien står, uten at frende reiser dem etter frende.» Å reise bauta var gammel sedvane.

Skikken med å reise bautastein var alminnelig over hele Skandinavia. Ofte finner vi dem stående nær ved eller oppå gravrøysa eller -haugen, eller de kan stå i midten av en steinlegning. Slike bautasteiner finner vi i Norge både fra romertid og vikingtid, mens i Danmark går skikken helt tilbake til bronsealderen.

I innlandet ble slike bautasteiner ofte reist langs de gamle ferdselsveiene, og ute ved kysten stod de på godt synlige steder langs leden.

Å bygge gravhaug var et fysisk krevende arbeid, og å transportere en bautastein til bestemmelsesstedet og reise den der, var heller ikke den enkleste oppgave. Når en bautastein har en runeinnskrift som kan tolkes, angir den vanligvis at steinen er reist etter en viss person. Selv om disse steinene ikke nødvendigvis står ved eller på gravanlegg, er de å regne som minnesteiner over en avdød. En bautastein uten innskrift gir oss ingen informasjon om hvorfor den er reist – eller over hvem. Likevel er det nokså klart at bautasteiner både med og uten runeinnskrift, oftest er minnesteiner over avdøde.

I dag reiser vi bautasteiner til minne om spesielle begivenheter. Om dette var en skikk i forhistorisk tid, vet vi ikke. Det finnes innskrifter på enkelte runesteiner som forteller en «historie» om den avdøde, om at han eller hun var omkommet langt fra hjemstedet. Vedkommenne har da ikke kunnet bli begravd ved steinen, og i slike tilfelle må derfor bautaen oppfattes som en minnestein – uten tilknytning til et gravanlegg. Å hedre en avdød med et slikt minnesmerke tyder på at de som har reist det, har gjort det fordi det var sedvane, – kanskje var det også en plikt.

STEINER OG KULT

Både graver og bautasteiner ved gravanlegg var knyttet til fedrekult, og selve graven var åstedet for kultutøvelsen. I førkristen tid var denne form for kult dominerende. Fedrekult innebærer at man dyrker slektens døde. Dette forutsetter at døden er en overgang til en annen form for tilværelse, der man forestiller seg at man kan oppnå kommunikasjon med den døde. Vi har få kilder som sier noe om hvordan den

private kulten ved fedrenes graver utspant seg, men vi må anta at det var seremonier med ofring, bloting og inntaking av rusdrikk ved gravene. Det siste var nok først og fremst knyttet til gravølet, men den rituelle øldrikkingen kan gjerne ha vært del av seremonien. Når de etterlevende i ætten hedret den døde, ble minnet om ham holdt i hevd. Men det ble forventet at den døde skulle bruke sin makt til å gjøre gjengjeld; de levende bad om fruktbarhet og godt år, som den døde hadde makt til å gi.

Kristenrettene retter forbud mot å «vekke draug eller haugbu», altså den som bodde i graven. Ofring, galdring og annen trolldom for å mane frem den døde, ble også forbudt.

Der man ikke har kunnet knytte en bautastein til et gravanlegg, men bare til nedgravde gjenstander, kan den gjerne ha vært et rent fruktbarhetssymbol. Gjenstandene kan vi betrakte som et offer til en fruktbarhetsguddom, og gjennom nedleggingen i jorden symboliserer dette en slags rituell forening mellom bautaen og jorden den er satt ned i. Jorden symboliserer det kvinnelige uttrykk, mens bautaen symboliserer det mannlige.

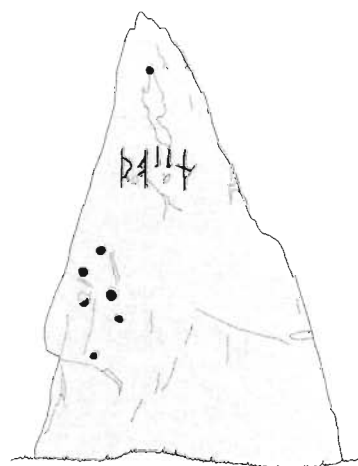
SAGNET OM STEINEN

Det knytter seg et gammelt sagn til bautasteinen på Pæssåhaugen – ikke om hvem som reiste steinen eller over hvem den ble reist, men tradisjonen sier at når det ringes med kirkeklokkene, snur steinen seg. Derav kommer navnet Klokkesteinen, som Schøning nevner. Ingen har vel ennå kunnet registrere dette fenomenet, og dette forklarer sagnet med enkel, folkelig logikk: Steinen hører ikke, og siden den aldri har hørt kirkeklokkene, har den heller ikke snudd seg.

Sagnet om steinen som snur seg, må vel betegnes som et vandresagn, for på gården Øvre Fensstad i Stadsbygd, også ifølge Schøning, hadde det stått en bautastein med den samme besynderlige egenskap; den snudde seg når klokkene i kirken ringte. Det vites ikke om denne steinen hadde bedre hørsel enn den ovennevnte.

Forfatter:

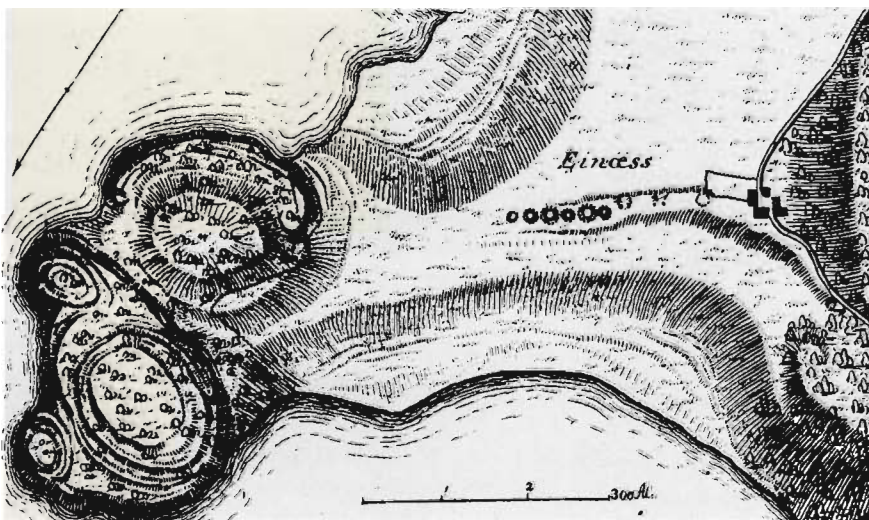
Aud Beverfjord er cand.philol. og førstekon-sulent ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU.

Det er både runer og skålgroper på «Klokkesteinen».

Tegning Kalle Sognnes

Klüwers tegning av bautasteinene på Eines på Ytterøya fra 1823.

Graver, båter, krigere – et glimt av Europa i Trøndelags bronsealder

Bronsealderen, som vi regner fra ca. (1800?) 1700-500 f.Kr., er en mye omdiskutert periode i norsk forhistorie. Mens enkelte forskere har hevdet at folk her nord også tok del i den europeiske bronsealderkulturen, har andre hevdet at det ikke fantes en egentlig bronsealderkultur nord for Skagerrak. En viktig årsak til denne uenigheten, er at antallet bronsegenstander som er funnet i Norge, er svært lavt sammenliknet med Sør-Skandinavia. I Midt-Norge dominerer løsfunn – gjenstander som er funnet tilfeldig i jorden. Mange av disse ble trolig ofret til guder eller til naturens makter. På Toldnes og Holan i Sparbu finner vi imidlertid Norges hittil største undersøkte gravfelt fra bronsealderen.

*Yngre bronsealders stein-
øks laget av rombeporfyr
fra Stiklestad i Verdal.
Foto Per E. Fredriksen*

Tekst Kalle Sognnes

ET LOKALT PERSPEKTIV

Sammenliknet med Sør-Skandinavia er antallet funn fra Trøndelag beskjedent, men variasjonen er likevel stor, med så vel våpen som redskaper og smykker. Det meste er laget av bronse, men blant funnene er også fire armringer av gull.

Plotter vi funnene inn på et kart, ser vi at det er tilløp til konsentrasjoner i visse bygder. En slik konsentrasjon finner vi ved munningen av Trondheimsfjorden. To andre, større konsentrasjoner er likevel viktigere for spørsmålene som blir tatt opp her. I Steinkjer-området dominerer gravfunnene fra Toldnes og Holan. Disse ble gravd fram av Karl Rygh i 1880-årene og straks etter forrige århundreskifte. Rygh undersøkte mer enn 20 gravrøyser på nordsiden av eidet mellom Beitstadfjorden og Borgenfjorden. De fleste av disse røysene vendte mot et smalt sund som gjennom det meste av bronsealderen forbandt de to fjordene og som skilte Inderøy fra fastlandet. I Stjørdal dominerer helleristninger, men også her er det funnet en rekke bronsegenstander. På Røkke i Skatval er det gjort funn i flere graver. Røkke er av spesiell interesse, fordi vi her finner en av de største kjente konsentrasjonene av bronsealderens helleristninger. Toldnes/Holan og Røkke er de eneste gårdene der det er kjent gravfunn fra både eldre og yngre bronsealder.

Dolker av flint kom i bruk mot slutten av steinalderen, men var også i bruk gjennom eldre

bronsealder. I yngre bronsealder ble en del spesielle økseformer tatt i bruk. Disse skiller seg fra de øvrige skafthulløksene ikke bare ved formen, men også ved at de ofte ble laget av spesielle bergarter. På mange ser eggen ikke ut til å være ferdig slipt. Sammen med uvanlig trange skafthull og heller klumpete form tyder det på at det neppe dreier seg om vanlige arbeidsøkser. Trolig ble de brukt ved spesielle seremonier, kanskje som tegn på høy rang og verdighet. Rundt 40 prosent av alle slike økser som er kjent i Norge, kommer fra de to trøndelagsfylkene. Legger vi til Møre og Romsdal, blir andelen 60 prosent.

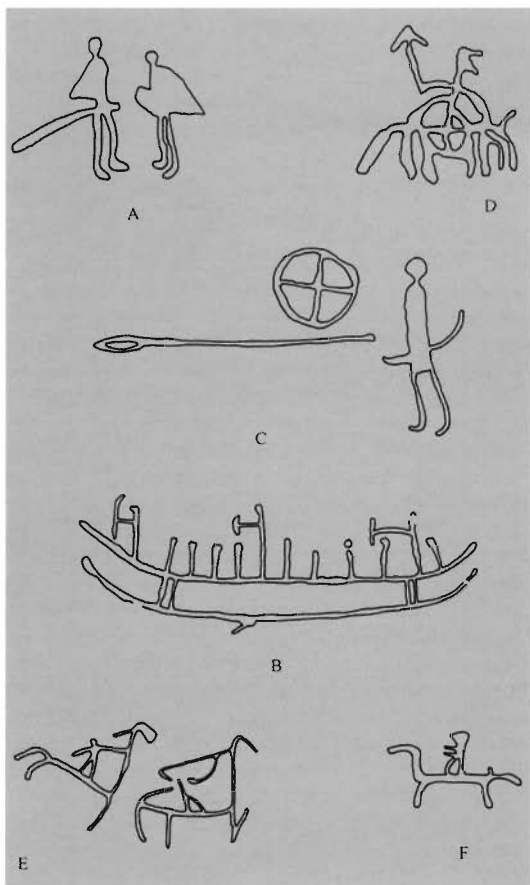
Trøndelag er et av de viktigste områdene for bronsealderens helleristninger. De fleste ristningsfeltene i landsdelen er samlet i større eller mindre klynger. Særlig mange er det i Stjørdal, der omkring 20 slike klynger er kjent. Flest ristninger er det på Auran (særlig Oppauran) i Skatval og Lerdal i Hegra. Begge steder er det funnet 1100-1200 enkeltristninger. Groper og båter er de vanligste motivene også i Trøndelag, der de forekommer sammen med fotspor, hester, mennesker og ulike geometriske figurer.

Båtfigurer av tilsvarende former er inngravert på mange rakekniver av bronse som er funnet i Danmark, Sør-Sverige og Nord-Tyskland. Slike dekorerte rakekniver ble laget gjennom hele bronsealderen, men særlig i yngre bronsealder (1100-500 f.Kr.). Det synes rimelig å anta at de tilsvarende helleristningsfigurene ble laget på samme tid. På helleristningene finner vi imidlertid flere båttyper som ikke er representert på rakeknivene. Noen av disse kan være yngre enn bronsealderen, mens andre kan ha blitt laget allerede i steinalderen.

Bronsealderens typiske gjenstander er til stede i Trøndelag, men tolkningen av deres tilstedeværelse er uvisst. Arkeologen Sverre Marstrander mente at Trøndelag ikke hadde en egentlig bronsealder, fordi det fortsatt først og fremst ble brukt redskaper laget av tradisjonelle råstoffer, dvs. flint og bergarter, og at man hadde en blandingsøkonomi med både fangst og jordbruk. Arkeologen Anders Hagen hevdet langt på vei det samme. Folk levde først og fremst av fangst, men økonomien i de indre bygdene langs Trondheimsfjorden må ha vært basert på jordbruk. At man hadde kontakter utover i Norden og Europa, er utvilsomt. Bronsegenstandene dokumenterer dette. Men var disse bare eksotiske suvenirer uten noen betydning i et samfunn som levde på tradisjonelt vis?

ET EUROPEISK PERSPEKTIV

I seinere år har europeiske forskere lagt større vekt på å studere bronsealderen i et videre perspektiv enn det som tidligere var vanlig. Man har vært mindre opptatt av de mange regionale kulturgroppene og det som skiller dem og i stedet

Et utvalg helleristninger fra Stjørdal med avbildninger av våpen. A fra Hegre, B fra Oppauran, C og D fra Bjørngård, E fra Leirfall og F fra Reppe. Tegning K. Sognnes

sett på hva disse har felles. De blir sett i et videre europeisk perspektiv.

Over store deler av Europa finner vi at de døde ble gravlagt i store jordhauger, som i fagterminologien gjerne omtales under det latinske ordet tumulus (flertall tumuli). I disse haugene finner vi både manns- og kvinnegraver. Mens gjenstandene i kvinnegravene i stor grad ble laget innenfor regionen der funnet er gjort, rommer mannsgravene ofte gjenstander som ble laget langt borte. De er vitnemål om et omfattende nett av kontakter som gikk langt ut over den enkelte regionen. Mannsgravene inneholder først og fremst våpen. Det var mannens rolle som kriger det ble lagt vekt på ved begravelsen.

At mange av krigerne må ha hatt høy status i samfunnet, understrekes også av det øvrige gravgodset. Over store deler av Europa har man funnet graver som i tillegg til krigeren selv, inneholdt hester og stridsvogner. Sammen med dette prangende utstyret finnes små enkle redskaper som ble brukt til pleie av kroppen – rakekniver og pinsetter, og til krigerens faste utstyr hørte også drikkekar. Trolig ble disse brukt ved spesielle sammenkomster der det ble konsumert alkoholholdige drikker.

Slike krigergraver er funnet over store deler av Sør- og Sentral-Europa, men også i Skandinavia. Gravgodset viser at de gir uttrykk for spesielle mannlige verdier, som må ha vært sentrale i den tidens samfunn. Krigføring synes å ha vært av største viktighet for dette spesielle samfunns-

Til høyre: Spydspiss av bronse fra Hoddøy i Namsos. Foto Per E. Fredriksen

sjiktet, men samtidig ble det lagt vekt på å ta seg godt ut og å ta del i drikkelag. Ridning og hestetjøring var det fjerde aspektet Europas mannlige bronsealderkrigere la spesiell vekt på.

Dersom bronsealderens trøndere virkelig tok del i den allmenne europeiske bronsealderkulturen på linje med folk lengre sør, bør også krigerklassen være representert i det arkeologiske kilde-materialet vi har fra landsdelen.

GRAVER

Enkelte funn fra stridsøkskulturen i Trøndelag kan skrive seg fra graver (se artikkel av Kari Støren Binns og Preben Rønne i Spor nr. 2/1996), men disse gravene ser ikke ut til å ha hatt noen synlig markering over bakken. Yngre steinalders store gravmonumenter, som dysser, ganggraver og hellekister, mangler helt i dette landskapet. Det er først bronsealderens storrøyer som tåler sammenlikning med gravmonumentene ute i Europa. Store jordhauger ble bygget så langt nord som i Rogaland, men videre nordover var byggematerialet stein. De fleste gravrøysene ble plassert på holmer og nes på kysten og langs fjordene. Deres monumentale preg ble ofte forsterket ved at de ble plassert på toppen av koller og høydedrag. Røysene ble i alminnelighet bygget over enkeltpersoner, men samtidig vitner de om en omfattende kollektiv innsats under byggingen. Både frakting av stein til gravstedet og bygging av røysen må ha krevd en stor arbeidsinnsats og mye tid. Røysene ble bygget for å vare. De var monumenter som også fremtidens mennesker – de døde etterkommere – måtte forholde seg til. Etter hvert som århundrene gikk, ble landskapet stadig mer preget av fortiden. Røysene kom til å representere forfedrenes og -mødrenes) kontinuerlige, evige og synlige tilstedeværelse i landskapet på en måte som var ukjent før bronsealderen.

På Toldnes og Holan undersøkte Karl Rygh 24 røyer. I ti av disse ble det funnet gravgods. Rygh kunne identifisere 47 begravelser, og det ble funnet skjelettrester fra 36 individer. De fleste funnene kan dateres til eldre bronsealder, men det var også funn fra yngre bronsealder. Av gjenstander var det flest våpen som kom for dagen; to sverd og fire dolker. Av spesiell interesse er også to rakekniver og to pinsetter, foruten fire holkøkser.

KRIGFØRING

Totalt er det funnet seks sverd, fem dolker og fem spydspisser i Trøndelag. Sverdene og dolkene er konsentrert til bygdene rundt indre del av Trondheimsfjorden, mens spydspissene har en videre spredning. Den danske arkeologen Kristian Kristiansen har påvist at mange av sverdene som er funnet i Danmark faktisk har vært brukt i strid. Noen har fortsatt merker etter hogg, mens andre har fått eggen oppskjerpet en eller flere ganger. Mens sverd og dolker er vanlige i skandinaviske bronsealdergraver, er økser og spyd sjeldne. På den annen side er økser vanlige i depotfunn og er avbildet på en rekke helleristninger. Mange av bronseøkserne er store og rikt dekorerte. De kunne neppe tjene til noe praktisk formål, og tjente mest sannsynlig som statussymboler.

Hestefigurer på helleristninger fra Fordal i Stjørdal. Foto K. Sognnes

Krigere og våpen forekommer også på helleristningene i Trøndelag, til tross for at det er svært få mennesker som er avbildet. Mange menn bærer sverd, men egentlige kampscener er hittil ikke funnet. På Hegre i Stjørdal står to menn vendt mot hverandre, men bare den ene har sverd og de ser ut til å ha en fredelig prat med hverandre. Det er ikke funnet noen sikre økser, men på en båtfigur fra Oppauran i Stjørdal, ser noen av mannskapet ut til å bære økser – eller kanskje pil og bue. Den mest komplette krigeren finner vi på Bjørngård i Stjørdal. Foran en mann med sverd finner vi et spyd, og over dette en ringfigur, som vi i denne sammenhengen må kunne tolke som et skjold. På et annet felt på Stjørdal sitter en spydbærer til hest. Dette spydet har mothaker og kan derfor ikke gjengi et bronsealderspyd. Det må være fra romertid.

PERSONLIG UTSTYR

Heller få slike gjenstander er funnet i Trøndelag. De fleste smykker og nåler kommer fra kvinnegraver. For denne diskusjonen er det viktig å bemerke at det faktisk er funnet rakekniver og pinsetter i et par av mannsgravene på Toldnes/Holan. Håndtaket på en av rakeknivene er formet som et hestehode, og selve kniven har form som

Båtfigurer på helleristninger fra Lerfald i Stjørdal. Foto K. Sognnes

en båt (jfr. artikkel av Geir Grønnesby i Spor nr. 1/1995). Pinsetter og rakekniver er små gjenstander og vil forholdsvis fort bli ødelagt av korrosjon. Vi kan derfor vanskelig vente å finne særlig mange slike gjenstander med den gjennomstrømningen av luft og vann som det normalt er i gravrøysene.

DRIKKEUTSTYR

Drikkekar er svært sjeldne i Trøndelag. Det er funnet noen få grove leirkar i graver som vanligvis ikke inneholder andre gravgaver. Datering av disse karene er usikker, men det er alminnelig antatt at de er fra bronsealderen. Dette begrunnes i karenes likheter med leirkar som er funnet i Sverige og Finland, og som er fra denne tiden. Leiren i disse karene er magret med asbest. Dette er først og fremst et nordskandinaviske og finske fenomen. Et av leirkarene er funnet i en av gravene fra Røkke. Hvorvidt disse karene ble nytt til alkoholholdige drikker, er usikkert. Christopher Prescott hevder at allerede i yngre steinalder brukte ledende kretser på Vestlandet berusende drikker i rituell sammenheng. Hans argumenter for dette, må også være gyldige for bronsealderen.

Til leirkarene må vi føye et enestående funn fra Høstad på Byneset i Trondheim, der seks trekar ble funnet i en myr (se artikkel av Gitte Høy-Petersen i Spor nr. 2/1999). De fleste av disse kan nærmest sammenliknes med tallerkener, men noen må ha vært brukt som boller eller kopper. Et av karene er radiometrisk datert til slutten av bronsealderen; til mellom 670 og 470 år før Kristi fødsel. Hvordan og i hvilken sammenheng disse karene ble brukt, vet vi ikke sikkert, men det synes ikke urimelig å anta at de kan ha vært nytt til berusende drikker.

HESTER

Hesteutstyr er ikke kjent fra bronsealdergraver i Trøndelag, men det ble funnet hestebein under graving i en liten heller på Hegge i Stjørdal. På grunnlag av fiskekroker av bein, har kulturlaget i denne helleren vært datert til yngre steinalder. Tilsvarende kroker er kjent fra flere, større hellerfunn på Vestlandet. Trekull fra Heggehelleren er imidlertid radiometrisk datert til tiden omkring Kristi fødsel.

Blant helleristningene i Trøndelag er det mange figurer som forestiller hester. De fleste av disse figurene finnes imidlertid på noen få steder. Flest er det på Fordal i Stjørdal, med nesten 200 figurer fordelt på fire felt. Disse hestene er tegnet ved hjelp av noen få, enkle linjer; hode og hals, to bein og en sterkt buet hale. En del av hestefigurene har rytter. Vanligvis er disse bare angitt som en rett linje, men enkelte er mer forseggjorte. På Leirfald og Reppe i Stjørdal står rytterne på hesteryggen. De fleste av disse ristningene er trolig fra sein bronsealder eller eldste jernalder, men de demonstrerer at ridning var kjent og ble verdsatt i Trøndelag i bronsealderen.

FRA STRIDSVOGNER TIL SKIP?

Vogner var nyttige til krigføring så vel som i dagliglivet på de store slettene i Sentral- og Øst-Europa, men ville knapt være formålstjenlige i bronsealderens landskap i Trøndelag. Mer enn

noe annet er Norge en kyst, med tusenvis av øyer og holmer og fjorder som er skilt av bratte fjell. Skip, båter og flåter var det man måtte bruke for å komme fort fram i dette landskapet. Det ville derfor være en stor sensasjon om en bronsealdervogn skulle komme for dagen her. Likevel, det finnes vogner avbildet på helleristninger i Østfold, og lengst i vest, på Staveneset i Sunnfjord, er det avbildet en stridsvogn, i et landskap som domineres totalt av sjø og fjell!

Båtens betydning i bronsealderens Trøndelag understrekes av de mange båtfigurene på helleristningene. De første ristningene ble trolig laget allerede i slutten av steinalderen, mens de siste ble laget så seint som i århundrene etter Kristi fødsel, i romertiden. De fleste ble sannsynligvis laget i yngre bronsealder og førromersk jernalder, det vil si i det første tusenåret før Kristi fødsel. Menneskene som er avbildet om bord i båtene, er vanligvis tegnet som enkle streker (på samme måte som rytterne), eller som små groper. De er anonyme og uten markering av kjønn.

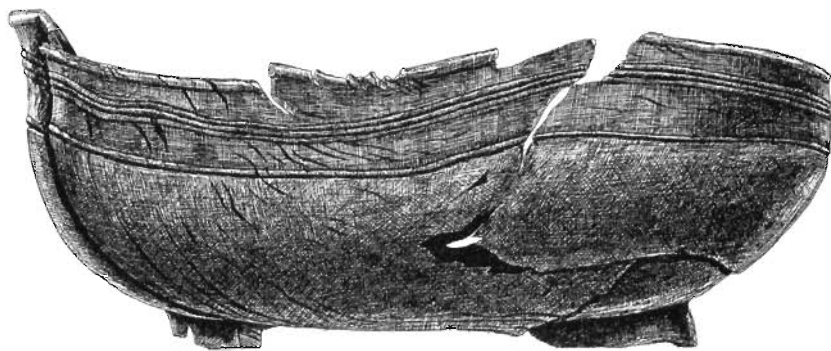
Det store antallet båtristninger tyder på at båten var det viktigste symbolet blant helleristningene, og at båten spilte en viktig rolle i bronsealderens ideologi i Norden. Båtbilder dominerer også blant de innrissede figurene på rakeknivene, som ofte har skaftet utformet som et hestehode og bladet som et skip – slik som den ene av knivene fra Toldnes/Holan. Rakekniver, båter og hester hørte til mennenes verden. De inngikk tydeligvis i en enhet som symbolsk uttrykk for det mannlige.

Ute i Europa inngikk stridsvognene i denne enheten, men i Trøndelag ble vognene erstattet av båter. En båt kunne ikke legges i gravene på samme måte som vognene, særlig ikke når gravmonumentene ble anlagt på fjell. Å bygge, vedlikeholde og bemanne en båt var ikke noe for en enkeltperson. Det er mannskapet som gruppe som gjør en reise trygg og vellykket. De trosser storm og stille sammen. Kanskje måtte de også kjempe sammen. Det bør ikke overraske om bronsealderens sjøfarere følte seg som en egen gruppe med egne symboler som uttrykte dette fellesskapet.

HØVDINGER OG KRIGERE?

Importerte bronsegenstander, flintdolker og steinøkser demonstrerer at Trøndelag var knyttet til et felles skandinavisk nettverk av handel og varebytte i bronsealderen. Noen av bronsegenstandene må ha kommet helt fra Sentral-Europa, men det kan også påvises kontakter med østrussiske bronsealderkulturer. Gjennom yngre steinalder og bronsealder synes Trøndelag å ha vært en slags grensesone mellom fangstfolk og en langsomt fremrykkende jordbrukskultur. Den sørskandinaviske bronsealderkulturen fikk først og fremst feste i bygdene langs indre deler av Trondheimsfjorden. Her eksisterte det tilsynelatende to kjerneområder, ett i Stjørdal og ett i Steinkjer. Fra disse kjerneområdene kan lokale høvdinge ha kontrollert kontaktene med Sør-Skandinavia, men også fangsten i de vidstrakte skogs- og fjellområdene.

Bronsealderens symbolverden er i Trøndelag først og fremst representert gjennom helleristningene, der båten var det viktigste symbolet. Båter må også ha spilt en avgjørende rolle for

Tegning av trebolle fra Høstad på Byneset, Trondheim.

opprettholdelsen av det skandinaviske handelsnettverket. Men dette alene kan likevel neppe forklare alle båtristningene. Båten må også ha vært et viktig symbol på fellesskap mellom mennene. Til dette fellesskapet hører også hester og rituell bruk av rakekniver. De mange fotsporene som også finnes på ristningene, kan ses som komplementære symboler der det ble lagt vekt på individet. Individ og manndom ble også uttrykt blant helleristningene i form av våpenbærende menn.

Dette bringer oss tilbake til krigerne i de store og rikt utstyrte bronsealdergravene ute i Europa. Antallet funn fra Trøndelag er heller beskjedent, men alle de elementene som ellers karakteriserer krigergravene, er til stede, med unntak av stridsvognene. De fleste våpenfunnene er fra eldre bronsealder og viser at krigerklassen var etablert i Trøndelags kjerneområder allerede i annet årtusen før Kristi fødsel. Økser ser ut til å ha vært sjeldne i den første tiden, men dominerer i yngre bronsealder i form av spesielt utformete steinøkser. Rakekniver/pinsetter så vel som drikkekar er også til stede. Hestene er blant de vanligste motivene på helleristningene. Stridsvognene var erstattet med båter. I sum må dette bety at Trøndelag hadde en virkelig bronsealderkultur på linje med det øvrige Europa. Den mannlige krigerklassens symbolverden nådde også hit til Europas nordlige utpost – til bronsealderens Ultima Thule.

□

Rakekniv av bronse fra Holan i Steinkjer. Foto Per E. Fredriksen, Vitenskapsmuseet

Forfatter

Kalle Sognnes er professor i arkeologi ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU

Bronsealderhuset på Bøen i Midsund

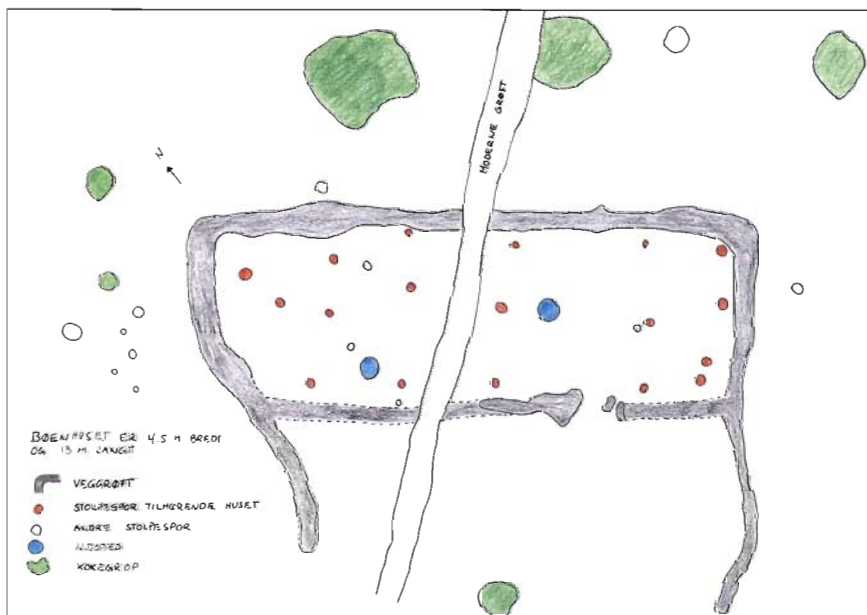

Rester etter Bøenhuset, som er datert til bronsealder. Foto Anne Haug

I løpet av de senere år har arkeologene i Midt-Norge fått stadig mer kunnskap om fortidens husbygging. Store flater er møysommelig avdekket på leting etter avtrykk av stolper og ildsteder, og vi kan nå si adskillig om hvordan husene så ut i årene før og etter Kristi fødsel – i de periodene som kalles førromersk jernalder og romertid.

Men vet vi noe om hvordan husene så ut enda lenger tilbake i tid?

Plantegning av Bøenhuset. Tegning Anne Haug

Tekst Anne Haug

Vi skal her fortelle om en undersøkelse som ble gjort på Bøen i Midsund i Møre og Romsdal sommeren 1999. Midsund ligger på Otrøya, ca. 15 minutters fergetur fra Molde. I arkeologisk sammenheng er Midsund kjent for sine mange steinalderboplasser, og det er også registrert en rekke gravhauger og røyser her. Høsten 1998 foretok kulturavdelinga i Møre og Romsdal en arkeologisk forundersøkelse på Bøen i Indre Midsund i forbindelse med at det skulle bygges nye omsorgsboliger i området.

På en liten bakkekant rett nedenfor gården fant de en mørk, nesten hestekoformet nedgravning som kunne være rester av en vegggrøft eller dreneringsgrøft til et hus. Det ble tidlig klart at dette området måtte undersøkes nærmere for en kunne sette i gang med husbygging her. I samme område var det tidligere registrert to steinalderboplasser; den ene av dem var delvis gravd ut i 1963. Det finnes også en gravrøys på Bøen, som kalles «Bukthaugen». Den ligger i dag inneklemt mellom vegen og legesenteret, og det var få som kjente til at det lå et fortidsminne der.

Her var det altså store muligheter for å finne spor etter en boplass som kunne ha eksistert over et langt tidsrom, og spesielt interessant var de to steinalderboplassene som lå like i nærheten av undersøkelsesområdet. Kanskje ville vi finne bosetningsspor som var samtidig med disse boplassene. Det var en spennende tanke! Området som skulle undersøkes lå mellom 30 og 35 meter over havet, og er et typisk beitelandskap, med to små bergknauser som stikker opp. Vestlige del hadde en fin flate, og skulle det være muligheter for å finne spor etter hus, måtte det være nettopp her.

KOKEGROPER

Et av de mest vanlige bosetningssporene som vi finner når vi bruker maskin ved flateavdekking, er kokegropen. Det er ikke alltid så lett å skille mellom en kokegrop og et ildsted. Men som regel er kokegropen noe større og dypere, og består ofte av store stykker brent stein. Vanligvis vil man tolke en slik bålgrøp som et ildsted dersom det ligger innefor en klart definert huskonstruksjon.

Kokegropens funksjon har vært omdiskutert, men de fleste forskere er enige om at den har vært brukt til å tilberede mat i. Noen har antydning at det kan være religiøse motiver knyttet til kokegropen, og vi kan ikke utelukke at det kan være en kombinasjon av disse to. Tradisjoner og ritualer knyttet til tilberedning av mat og selve måltidet har ofte vært en viktig del av det å føle tilhørighet til en gruppe. Vi har flere eksempler på dette både i bibelhistorien og i sagalitteraturen. Ofte finner vi mange kokegropers samlet i et område, og noen ganger er de anlagt i flere rekker, i et slags system. Dateringer i fra slike samlinger med kokegropers viser ofte at de har

vært i bruk på samme tidspunkt. Kokegropen er vanlig å finne i de fleste bosetningsområder fra bronsealder, jernalder og middelalder, men særlig vanlig er den nok i eldre og yngre jernalder.

Noe av det første som dukket opp på Bøen var da også kokegropen. Til sammen ble det funnet 24 stykker, og de fleste lå samlet i mindre grupper på to til fire gropene. Fem av gropene lå fint plassert rundt en bergknaus. Alle hadde en diameter på ca. 1 meter og bestod av skjørbrønt stein og til dels store trekullbiter. Alle fem kokegropene ble ^{14}C -datert, og tre av dem fikk en datering til romertid / folkevandringstid, dvs. 200-400 e. Kr. De to andre kokegropene var noe eldre og kan dateres til førromersk jernalder, ca. 200 f. Kr. Treartsbestemmelsen fra kokegropene viste at det bare var bjørk som var brukt som brensel.

BØENHUSET

I det videre arbeidet skulle vi avdekke og rense fram det som kom til å få benevnelsen «Bøenhuset». På en liten bakkekant nedenfor tunet på gården ble det funnet en mørk humusholdig nedgravning ca. 4,5 m bred og ca. 13 m lang. Den mørke nedgravningen fortsatte et stykke nedover bakkeskråningen i vestre del av området, og grøften fikk en tilnærmet hesteskoform. Det var antydninger til en mørk nedgravning også på vestre langside, men ikke like tydelig som resten av nedgravningen. Den vestre langsiden lå akkurat der hvor området begynte å skråne, noe som har medført at plogen har gått litt dypere her.

Denne nedgravningen var svært tydelig og var jevnt over ca. en halv meter bred og ca. 30 cm dyp. Jorda var mørk og humusholdig, med noe brennt stein og små trekullbiter. Det var tydelig at dette måtte være en vegggrøft eller en jordvoll lagt opp rundt et hus, og leting etter avtrykk av stolpene begynte. Tidligere var det funnet et par små stolpespor i undergrunnen, og rester av det som kunne være et ildsted, men det måtte finnes flere stolpespor og helst noen som var store og markerte. Men det var bare en rekke små stolpespor som var omrent 15-20 cm i diameter og lå plassert langs innerkanten på vegggrøften. Flere mindre stolpespor av samme typen ble funnet i midten av huset. Stolpesporene ble så snittet for å se hvor dype de kunne være. Siden de hadde så liten diameter, gikk vi ut fra at de var forholdsvis grunne, og at det kanskje ikke hadde stått noen stolpe der likevel.

Men der tok vi grundig feil. Samtlige stolpespor var mellom 25 og 35 cm dype, og flere av dem var steinskodde, dvs. at det var lagt opp stein rundt stolpen som støtte. Vegggrøften rundt huset og ildstedet ble ^{14}C -datert, og trekull fra vegggrøften viste en datering til 3360 $\pm$ 60 før nåtid, dvs. bronsealder. Trekull fra ildstedet som hadde ligget inne i huset, viste en datering til 2800 $\pm$ 70 før nåtid, dvs. yngre bronsealder. Ut fra de to dateringene som nå foreligger, er det derfor stor sannsynlighet for at dette huset har vært bygget og bebodd en gang i yngre bronsealder. Hvordan huset har sett ut, er det selvfølgelig vanskelig å si noe sikkert om på bakgrunn av de få sporene vi har. Mange har spurt om hvordan veggene og taket så ut, og hva slags byggematerialer som ble brukt. Det er vanskelig å svar på slike spørsmål, men det er mulig at treartsbe-

Et stolpehull som er snittet. Foto Anne Haug

stemmelsene kan si noe om hva man foretrakk av materiale til vegger og tak.

Alle prøvene som ble ^{14}C -datert, ble også treartsbestemt. Dette viste at kokegropene og ildstedene som ble datert bestod utelukkende av bjørk. Bjørk er godt egnet som brensel og var sannsynligvis lett å få tak i på den tiden. Som byggemateriale er ikke bjørk det beste, fordi det råtner fort i forhold til for eksempel furu. Trekullet som ble funnet i vegggrøften til huset, ble også treartsbestemt og viste seg å være av et helt annet materiale. Foruten bjørk ble det funnet hassel, osp, hegg, rogn vier og selje. Både vier og selje er forholdsvis bløte og myke trearter, som kan ha vært brukt til å lage en flettverkskonstruksjon til vegger eller tak, men på lik linje med bjørk råtner det fort.

Hassel og osp er av de hardeste treartene som ble funnet på Bøen, og vi kjenner til at hassel har vært brukt til å lage spesielle konstruksjoner rundt dører og vinduer. Det er verdt å merke seg at furua er fullstendig fraværende i dette materialet, selv om furu er det absolutt beste byggematerialet til takbærende konstruksjoner. Pollendiagram i fra trøndelagsdistriktet viser at furua var godt representert i bronsealder, men disse undersøkelsene er gjort i innlandet og det er derfor mulig at furua kom noe senere ute ved kysten. Byggematerialene til huset på Bøen viser at man har tatt i bruk de treartene som var tilgjengelig i distriktet.

Det er vanskelig å finne noen klare paralleller til dette huset. Det ligner ikke på de toskipete husene som tradisjonelt tidfestes til slutten av

Et av de mest vanlige bosetningssporene som vi finner når vi bruker maskin ved flateavdekking, er kokegropen. Foto Anne Haug

*Del av en pilespiss av skifer, med rombisk form og fint slipt på begge sider.
Foto Per E. Fredriksen*

Mikroflekkefragment og skraper av flint. Foto Per E. Fredriksen

yngre steinalder og eldre bronsealder, og det ligner heller ikke helt på de husene som man kan datere til førromersk jernalder og romertid. Derfor er det naturlig at det fikk sin egen betegnelse – «Bøenhuset».

SKIFERSPISS MED DEKOR

Under den videre gravingen og dokumentasjonen av de ulike strukturene dukket det opp flere funn som kunne gi støtte til en bronsealderdatering av huset. Tidlig i undersøkelsen ble det funnet en del av en pilespiss av skifer, med rombisk form og fint slipt på begge sider. Dessverre var den brukket i den ene enden, og det var tydelig å se at dette var et gammelt brudd. Skifer ser ut til å ha vært et vanlig redskapsmateriale i Midt-Norge fra yngre steinalder og gjennom hele bronsealder. En bronsealder i ordets rette forstand har vi neppe hatt i vårt distrikt; det er mye som tyder på at stein og flint var de dominerende redskapsmaterialer helt inn i jernalder.

På skiferspissen fra Bøen var det risset inn små hakk på begge sider av spissen, og den var fint risset på den ene mothaken. Skifergjenstander med dekor er forholdsvis sjeldne, og det er fascinerende å finne slike gjenstander, og å holde dem i hånden. Hadde han eller hun som laget skipferspissen jaktet i området eller til og med bodd i huset på Bøen? Dette måtte jo ha vært en fin plass å bo på i bronsealderen også. Og hvorfor ble denne pilespissen dekorert?

Gjennom arkeologisk litteratur kan man ofte få det inntrykk at mennesket i steinalderen bare tenkte rasjonelt ut i fra et ressursbehov. Men dette lille funnet fra Bøen viser kanskje en litt annen side ved menneskene i forhistorisk tid. Kombinasjonen av det nyttige og det vakre gir oss et bilde av mennesker med skaperglede og sans for det estetiske. Utover det rent praktiske og estetiske kan en slik dekor også ha en annen betydning – en symbolske funksjon. Siden vi finner relativt få dekorerte skifergjenstander, er det nærliggende å tro at disse gjenstandene har hatt en annen betydning enn de udekorerte skiferredskapene.

En av de som var tidlig ute med tanker omkring dette var Guttorm Gjessing. Med boken «Yngre steinalder i Nord-Norge», som kom ut i 1942, ble tolkningen tatt opp til en bredere diskusjon. Gjennom etnologiske parallelle forsøkte han å nærme seg en forståelse av dekoren på skifer-gjenstandene. Som eksempel brukte han eskimoene i Alaska, som dekorerte mange av sine redskaper med ornamentikk og ulike typer figurer. Eskimoene hadde en forestilling om at dette ville gjøre det lettere å nedlegge byttet og at det ville bringe dem jaktlykke. Gjessing mente at de dekorerte skiferredskapene måtte ha hatt en lignende magisk hensikt. Hans jaktmagi-hypotese har på mange måter fått leve videre helt fram til i dag, og representerer en av flere mulige tolkninger. Det kan også være slik at den som risset inn strekene på akkurat denne pilespissen gjorde det for å markere antall jaktturer – en strek for hver tur. Her ligger muligheter for flere tolkninger enten det er jaktlykke eller bare et ønske om å sette sitt eget preg på redskapet. Noe fasitsvar har vi ikke. Kanskje uttrykker de dekorerte skiferredskapene flere forhold samtidig. En ting er i hver fall sikkert; denne pilespissen må ha betydd noe spesielt for vedkommende som laget den.

FLINTGJENSTANDER

I forbindelse med dokumentasjonen og prøvetakingen, ble det funnet flere flintavslag i nedgravningene rundt huset. Det meste var avslag etter redskapsproduksjon, men det ble funnet to små mikroflekkefragment samt et skraperliggende avslag som vi skal se litt nærmere på. Det vi på fagspråket kaller flekker, kan på mange måter betegnes som steinalderens universalredskap. Flekker kunne bli brukt som skjærerredskap, eller bearbeidet videre til pilespisser og ulike typer stikke- og skraperredskaper. Små flekker kaller vi vanligvis mikroflekker, og disse kan ofte knyttes til spesielle kjernetypen og slagteknikker. Som en følge av studier og målinger av et stort antall flekker, har man kommet fram til at største bredde på mikroflekkene skal være 8 mm. Våre to flekkefragment fra Bøen hadde en bredde på mellom 5 og 6 mm. Produksjon av mikroflekker finner man spor etter allerede i sen mesolittisk tid og er et vanlig funn på steinbrukende boplasser gjennom hele yngre steinalder og bronsealder. Mikroflekkefragmentene som ble funnet på Bøen, ble kanskje brukt som små skjærerredskap eller i andre mer sammensatte redskaper. Det er sjelden man finner bevart organisk materiale fra denne tid, men slike små flekkefragment kan ha vært brukt til å lage harpunlignende redskaper ved at man satte dem inn i et treskaft.

BRONSEALDERHUS

I Midt-Norge er det ikke funnet mange hus fra yngre bronsealder, og således finnes det få paralleller til Bøenhuset. Men de senere år har det vært utgravninger hvor man har funnet stolpespor og ildsteder tilhørende hus som har vist seg å være fra denne perioden, og vi skal kort nevne noen. I Spor nr. 1/1999 omtales arkeologiske undersøkelser i 1998 på gården Kvenild på Tiller i Trondheim, hvor man fant en rekke avtrykk etter stolper, ildsteder og kokegroper. I alt ble det funnet rester etter ca. 20 hus av varierende størrelse. ¹⁴C-dateringer herfra viser at flere av husene kan dateres til yngre bronsealder. De fleste av husene er av den treskipede typen med takbærende stolper og veggstolper. Husene på

Et rekonstruert bronsealderhus fra Forsand i Rogaland. Foto Arkeologisk museum i Stavanger

Forfatter

Anne Haug er cand. philol. i arkeologi og ansatt som førstekonsulent ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU.

Kvenild har ikke vært så lange, mellom 10 og 19 m, og flere av dem har buete gavlvegger.

På Bakkan på gården Ytre Midsund i Midsund ble det i 1999 funnet tydelige stolpespor, kokegrop og ildsteder. Stolpesporene lå parvis to og to på rekke, og representerer sannsynligvis rester etter et hus. ¹⁴C-dateringer fra dette huset viser i likhet med huset på Bøen og på Kvenild, en datering til yngre bronsealder. Det ser ut til at dette huset har vært mellom 15 og 20 meter langt. Her er det foreløpig ikke funnet spor etter veggstolper eller buete gavlvegger, og nærmere undersøkelser må til før vi kan si noe mer om selve formen på huset.

Det siste eksemplet som skal nevnes er en mindre undersøkelse som ble gjort i 1981 på Geite i Levanger. I forbindelse med et grustak i området ble det rapportert om mulige haugrester som var i ferd med å skli ut i østenden av gravfeltet på Geite. Ved nærmere undersøkelser skulle det vise seg at dette ikke var rester etter hauger, men avtrykk etter stolper og kokegrop / ildsteder. I alt ble det funnet tre grop og åtte stolpespor. Mye tyder på at dette var rester etter et hus, men dessverre var mye fjernet ved selve grusuttaket. ¹⁴C-dateringer fra to av strukturene tolket som henholdsvis et ildsted og en kokegrop, ble begge datert til 2590 før nåtid, altså en datering til yngre bronsealder. Det var i dette tilfelle vanskelig å si noe om formen på huset, siden mye var rast ut. I 1981 var maskinell flateavdekking ennå ikke vanlig i Midt-Norge, selv om det var en vanlig metode i Danmark og i Rogaland. Et unntak er en større undersøkelse på Bertnem i Overhalla i Nord-Trøndelag, hvor man også fant rester av hus med tydelige stolpespor, forøvrig en av de første undersøkelser hvor man ved denne metoden har avdekket spor etter huskonstruksjoner i Vitenskapsmuseets distrikt.

Foreløpig har vi et lite materiale å jobbe med når vi skal utforme en hustypologi for regionen, men det vil bli en viktig oppgave å forsøke å samle alle resultatene for å finne fellestrekk. Mye tyder på at det vil være vanskelig å bruke hustypologier fra Danmark eller Rogaland på materiale i Midt-Norge. Noen fellestrekk vil det sannsynligvis være, men også en del forskjeller.

Ut fra de flateavdekkingsprosjekter Vitenskapsmuseet har gjennomført de siste årene, er det mye som tyder på at det er flere forskjeller når det gjelder form og lengde på hus fra yngre bronsealder sammenlignet med hus datert til førromersk jernalder og romertid. Husene som er datert til bronsealder er i gjennomsnitt mellom 10 og 19 meter lange, ofte med buete gavlvegger. På flere av husene på Kvenild var veggstolpene tydelig markert, noe man også kan se fra en del hus datert til førromersk jernalder. Skandinaviske undersøkelser synes å vise at det skjer endringer i huskonstruksjonen en gang i eldre jernalder. Funn av hus som kan dateres til romertid og folkevandringstid har sjelden bevarte veggstolper, noe som tyder på at veggstolpene ikke trengte å stå like dypt som før. Det er også mye som tyder på at husene i førromersk jernalder økte i lengden. Undersøkelser fra Hovde på Ørlandet (Spor nr. 2/1998) og fra Øksendalsøra i Sunndal (Spor nr. 1/1999), viser at hus datert til denne perioden er mellom 35 og 40 meter lange.

Det er funnet flere hus som kan dateres til yngre bronsealder, men som nevnt tidligere, ingen som ligner på Bøenhuset. Om noen år vil det kanskje vise seg om dette huset faktisk er representativt for hvordan bronsealderhusene så ut i vår region, eller om dette var en lokal byggeskikk i Midsund.

□

Tjeldbergodden – Skogn: arkeologi på dypt vann

ROVen blir satt ut fra MS Vita. Foto F. Søreide

Innenfor marinarkeologien er det en klar tendens til bruk av stadig mer avansert fjernstyrt teknologi for registrering og dokumentasjon av marinarkeologiske lokaliteter. Denne teknologien gjør det blant annet mulig for marinarkeologer å nå kulturminner på stadig større dybder hvor vanlig dykking ikke er mulig. Det marinarkeologiske miljøet ved NTNU ligger helt i spissen for denne utviklingen og på et høyt internasjonalt nivå. Metodene har allerede vært brukt med meget gode resultater i flere prosjekter i utlandet, blant annet på Grønland, i Argentina og i Hellas.

Tekst Marek E. Jasinski
og Fredrik Søreide

Paradoksalt nok er det slik at utfordringene i norske farvann er størst. Store dybder, variert bunntopografi, sterke strømmer og skiftende vær gjør fjernstyrte marinarkeologiske operasjoner særlig kompliserte.

I perioden 1994-1997 gjennomførte NTNU undersøkelser på dypt vann ved Hitra, der et russisk marinefartøy med navn Jedinorog («En-hjørningen») forliste i 1760. Naturkreftene

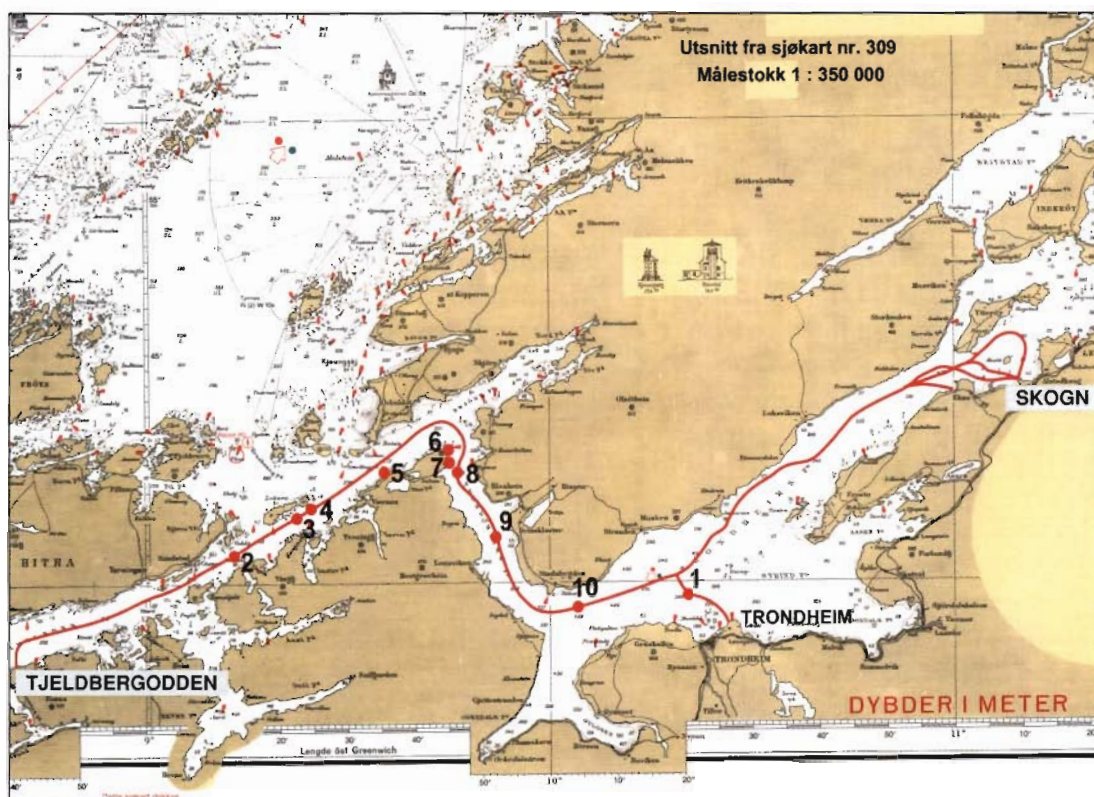
hadde spredt restene av skroget og lasten i et stort område med dybder fra 4 til 280 m. Sommeren 1999 fikk vi en enda større utfordring. Som en del av forundersøkelsene av den planlagte gassrørledningen mellom Tjeldbergodden og Skogn ble rørledningstraseen kartlagt av Statoil med en sidesøkende sonar. Blant flere store korallforekomster og geologiske strukturer langs den 150 kilometer lange traseen ble det funnet ti objekter som kunne være skipsvrak. Forskere fra NTNU, Vitenskapsmuseet og Institutt for marin prosjektering fikk som oppgave å dokumentere disse lokalitetene.

OMRÅDETS HISTORISKE BETYDNING

Arkivsøk ved Statsarkivet i Trondheim og et søk i Vitenskapsmuseets skipsvrak-database viser at det har forlist en rekke skip langs rørlednings-traseen (Trondheimsleia og Trondheimsfjorden) på 1700-1800-tallet. Skriftlige kilder beskriver også en del skipsforlis fra tidligere perioder uten å angi nøyaktige posisjoner.

Et av de mest spennende områdene er Agdenes, som har en helt spesiell status i midt-norsk kulturhistorie. Her finner vi blant annet restene etter et havneanlegg fra middelalderen, som trolig ble bygd på 1100-tallet, og som har fått navnet Kong Øysteins havn. Havnen på Agdenes er helt unik. Den er omtalt i flere sagaer og er den eneste havnelokaliteten av denne type med bevarte trekonstruksjoner som hittil er registrert og undersøkt i Norge. Ut fra en maritim vurdering ligger havnelokaliteten på et meget viktig sted der Trondheimsleia og Trondheimsfjorden møtes. All sjøveis trafikk inn og ut av Trondheimsfjorden må passere dette området ved fjordmunningen, og det er ingen tvil om at nettopp denne plasseringen har spilt en meget viktig rolle ved opprettelsen av havnen. Også på grunn av strømforholdene ved Agdenes måtte båter som skulle inn i Trondheimsfjorden ofte vente på gunstig bøl. Disse båtene ville da søke en havn i nærheten og kunne bruke nettopp Agdenesbukta. Muligheten for at det skal befinne seg skipsvrak i dette området er derfor stor. Gjennom historiske kilder kjenner vi til at minst seks skip skal ha blitt senket ved Agdenes under et sjøslag i 1564.

I tillegg har det vært stor aktivitet ved Agdenes for å finne den såkalte Kirkeskatten med katolske kostbarheter fra Nidarosdomen og omegn som skulle føres til København for omsmelting i kongens skattkammer etter reformasjonen i 1537. Ifølge gamle sagn skal et av skipene som var lastet med kirkeskattene, ha forlist ved Agdenes, og siden 1960-tallet har skattene forgjeves blitt forsøkt lokalisert. Nyere historisk forskning viser imidlertid at skattehistorien høyst sannsynlig ikke medfører riktighet.

Kartet viser rørlednings-traseen og plassering av de ti objektene som omtales i teksten.

I 1997 ble det gjort funn av noe som muligens er vrakrester på dypt vann ved Agdenes flu. Muligheten for å gjøre spennende funn i rørledningstraseen er derfor absolutt til stede, men hittil har det ikke vært foretatt mange undersøkelser i Trondheimsfjorden. Den viktigste årsaken er nok de ekstreme dybdene i fjorden, som flere steder er mer enn 600 m. De viktigste marinarkeologiske undersøkelsene har derfor funnet sted på forholdsvis grunt vann ved de viktige middelalderse sentra ved Agdenes og i Trondheim havn. Tradisjonelt har marinarkeologien benyttet dykkere ved sine undersøkelser, men marinarkeologisk dykking i Norge er av sikkerhetsgrunner begrenset til 30 meters dybde, og de dype delene av fjorden har derfor tidligere vært utenfor rekkevidde.

BAKGRUNN FOR PROSJEKTET

Industrikraft Midt-Norge DA la i november 1997 frem melding om en planlagt rørledning for transport av naturgass mellom Statoils motkassanlegg på Tjeldbergodden i Aure kommune og Norske Skogs fabrikkianlegg på Fiborgtangen. Formålet med gasstilførselen til Fiborgtangen er et planlagt varmekraftverk. Rørledningen vil følge Trondheimsleia og Trondheimsfjorden. Disse planene omfatter også tilrettelegging for flere avgreninger for en mulig fremtidig gassanvendelse andre steder. Gassrørledningen mellom Tjeldbergodden og Skogn er en forlengelse av den såkalte Haltenpipe-rørledningen fra Haltenbanken til Tjeldbergodden.

Størrelsen på dette tiltaket gjør at det er stor sannsynlighet for at det kan komme i konflikt med marine kulturminner, som for eksempel skipsvrak i traseen. Det ble derfor stilt krav om marinarkeologiske forundersøkelser, og i forbindelse med konsekvensutredningen for tiltaket ble det utarbeidet en plan for det marinark

keologiske arbeidet mellom Vitenskapsmuseet og tiltakshaveren Industrikraft Midt-Norge. Statoil, som er operatør for rørledningen, overførte sine data fra sonarforundersøkelsen langs traseen til marinarkeologene ved NTNU.

Det ble besluttet at feltesongen 1999 skulle benyttes til å gjennomføre forundersøkelser og dokumentasjon av de ti ovennevnte objektene som hadde blitt lokalisert i traseen for å avklare om de kunne defineres som marine kulturminner.

MINIUBÅT TIL BUNNEN

Forundersøkelsen ble gjennomført fra katamaranen MS Vita, som er utstyrt med såkalt dynamisk posisjonering, som gjør at fartøyet kan holde en gitt posisjon uten å ankre opp. Undersøkelsen av de ti vrakposisjonene ble foretatt med en fjernstyrt miniubåt (ROV). ROV-utstyret bestod av en Sperre SubFighter 6000 med tre videokameraer, laser målesystem, undervanns posisjoneringssystem, scanning sonar, manipulatorarm, slamsuger etc. Dette utstyret ble brukt til å gjenfinne, filme og dokumentere hver av de ti lokalitetene.

På hver av de ti posisjonene ble miniubåten sendt ned til bunnen. Nede på bunnen ble sonaren brukt til å finne igjen objektet, og miniubåten kunne så kjøres bort til dette og starte kartleggingen og dokumentasjonsarbeidet. Alle funn ble dokumentert ved hjelp av videokameraene, og objektene kunne måles opp ved hjelp av de avanserte akustisk- og laserbaserte posisjonerings- og oppmålingssystemene. Manipulatorarmen ble brukt til å ta prøver, delvis i kombinasjon med slamsugeren.

FLERE SKIPSVRAK

Undersøkelsene langs traseen påviste skipsvrak

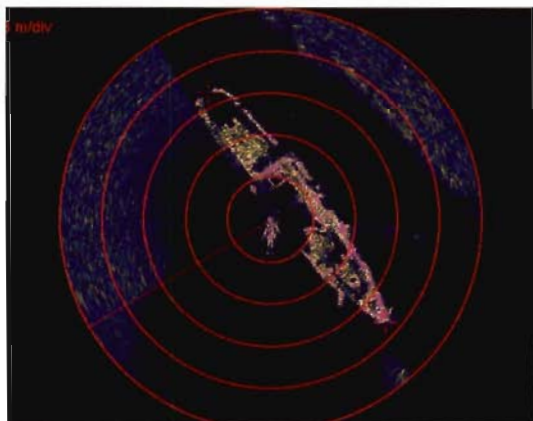
Baugen på vraket som ble oppdaget ved Rødberg. Foto M. E. Jasinski og F. Søreide

ROVen undersøker kompasset på vraket av «Brødrene Lohse». Foto M. E. Jasinski og F. Søreide

Sonarbilde av vraket ved Rødberg på over 500 meters dyp. Foto M. E. Jasinski og F. Søreide

på seks av de ti posisjonene som fikk ROV-besøk sommeren 1999. De resterende fire viste seg i tre av tilfellene å være naturlige bunnformasjoner med store steinblokker. Den fjerde var en moderne gravemaskin/grabb som i henhold til lokal muntlig tradisjon ble mistet fra et skip i 1977 og havnet på 380 meters dybde.

De seks skipsvrakene er alle relativt moderne. Det ene er et større skipsvrak av stål, 43 m langt og som ligger på 305 meters dybde. Byggeplaten til dette skipet ble lokalisert under broen og viste at vraket er «Brødrene Lothe» av Haugesund som forliste 3. mars i 1943 etter en grunnstøting. Skipet var eid av Adolf Lothe i Haugesund og var lastet med høyballer. Det ble bygd i South Shields i 1918. (Posisjon 3). Et annet er et trevrak hvor mesteparten av skroget er borte. Lokaliteten inneholder blant annet motor, propell og aksling. Vraket er trolig trålet gjennom en rekke ganger. Enkelte gjenstander ble hentet opp fra vraket (kasserolle, flasker, kopper) og en datering basert på disse gjenstandene tilsier at vraket ikke er eldre enn

ca. 50 år og berøres dermed ikke av kulturminneloven. Vrakområdet ligger på ca. 345 meters dybde og har en lengde på omtrent 17 m. (Posisjon 4). Et tredje vrak er en 44 m lang, forholdsvis moderne snurpetråler på 585 m dybde. (Posisjon 7).

På 572 meters dybde ligger et 30 m langt og 10 m bredt objekt, sannsynligvis et trevrak. Skipet er trolig blitt sprengt og dumpet. Ledninger, rør, pumper etc. tyder på at vraket ikke omfattes av kulturminneloven. Lokaliteten fremstår som et kaos av ødelagte vrakdeler. (Posisjon 8). Et femte vrak er et forholdsvis moderne fiskefartøy, 16 m langt. Denne båten har flere fendere og et langt, stort rør ligger over hele lengden av båten. Lokal muntlig tradisjon forteller om et tilsvarende fartøy som sank under slep for ca. 15-20 år siden. (Posisjon 9)

I en dybde på 495 m ligger et eldre metallvrak (20 x 4 m), som muligens er fra slutten av 1800-tallet eller begynnelsen av 1900-tallet. Skipet har tredekk og et lavt overbygg. Gjennom en luke ble det her observert en sekssylindret motor. Skrogets form kan tyde på at skipet var bygget som et dampskip, og motoren har derfor trolig blitt montert på et senere tidspunkt. Dette vraket er utvilsomt av kulturhistorisk interesse, men vi har ennå ikke klart å finne frem til historien om skipet i skriftlige kilder. (Posisjon 10)

KONKLUSJON

Alle skipsvrakene som ble funnet er av nyere dato. Det er et klart misforhold i alder på de skipsvrakene som ble funnet sett i sammenheng med skipstrafikken i Trondheimleia og Trondheimsfjorden de siste 1000 år, samt resultatene fra arkivøkene som vi har beskrevet her. Ingen av objektene var eldre historiske skipsvrak, og bare den siste kan eventuelt omfattes av kulturminneloven. Det er derfor sannsynlig at sonarundersøkelsen som ble gjennomført i forbindelse med kartleggingen av rørledningen, så langt kun har vært i stand til å oppdage nyere tids skipsvrak og ikke historiske disintegreerte skipsvrak av tre. Erfaringen tilsier at hovedproblemet er sonarfrekvensen, som i norske farvann med meget kupert bunntopografi bør være høyere enn den som ble benyttet ved forundersøkelsen.

Et gammelt trevrak som har ligget på bunnen i flere hundre år har vært utsatt for en rekke biologiske og kjemiske prosesser som har redusert skipet til ett flatt og lite synlig objekt. Pelemark har gjerne forsynt seg av alt treverket og annet organisk materiale, og de eneste gjenstandene som typisk er bevart er store jerngjenstander som kanoner, stein, keramikk og lignende. I tillegg har sedimentering gjennom de samme århundrene ofte helt eller delvis begravd disse gjenstandene. Det er derfor svært vanskelig å identifisere disse små sporene etter et gammelt skipsvrak. Det må derfor gjennomføres en ny undersøkelse i traseen neste år med høyfrekvent sonar som er i stand til å detektere historiske skipsvrak. Forhåpentligvis kan en slik undersøkelse avdekke nye og spennende arkeologiske spor fra fortiden.

Forfattere

Marek E. Jasinski er førsteamanuensis ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU.
Fredrik Søreide er post. doc. stipendiat ved Institutt for marin prosjektering, NTNU.

Fire prospekter av Johan F. L. Dreier

Tekst Lars F. Stenvik

Sist sommer mottok Vitenskapsmuseet en generøs gave fra Kari Quam Hvalbye fra Oslo. Gaven består av fire prospekter malt av Johan Friedrich Leonhard Dreier på begynnelsen av 1800-tallet. Disse prospektene kommer opprinnelig fra gården Gjevran i Steinkjer, der de har fulgt ulike eiere opp gjennom tiden. Peter Lyng, som overtok Gjevran etter sin far i 1823, har skrevet navnet sitt på ett av omslagene til bildene så det kan tenkes at han også har vært oppdragsgiveren. I 1863 ble gården overtatt av Ole Anton Quam, som senere ble statsminister i Stockholm.

Under siste verdenskrig ble Gjevran gård beslaglagt av tyskerne, som foretok omfattende «oppryddinger». De fire prospektene ble kastet i en papirkurv, men senere reddet av gårdens eier. Da han døde i 1944 ble en del inventar spredd på ulike arvinger og slik havnet de hos Kari Quam Hvalbye, som siden har tatt godt vare på dem.

Johan F. L. Dreier er en godt kjent maler fra tiden omkring 1800. Han var født i Trondheim i 1775 og flyttet til Bergen i 1800. Han har laget mange samtidsskildringer av så vel folkeliv som landskap og bymiljøer. Hans bilder er for eksempel grunnlaget for vår kjennskap til mange av våre folkedrakter. Han er kjent for sin nøyaktighet i sine framstillinger.

De fire prospektene forestiller kongeutropingen på Dreggens almenning i Bergen 27. mai 1814, innseilingen til Bergen, Domkirken i Trondheim og Reinsklosteret i Rissa. Bildene har vært oppbevart på en slik måte at de er ubleket av sol og lys og er derfor særdeles godt bevart. Bildene er små og ovale uten rammer, malt med gouache (dekkfarger) på en papplatte. Bildene fra Bergen måler 11,6 x 9 cm og bildene fra Trøndelag 12,1 x 9 cm. Bildene er pakket inn i gammelt papir med Dreiers egenhendige tekst utenpå, som forklarer hva bildene forestiller.

Utenpå bildet fra Domkirken har Dreier skrevet følgende: «Krist Kirken i Nidaros eller St. Olufs Dom Kirke i Trondhjem, i Baggrunden Kongs Gaarden, de Trønderske Kongers residentse, langt borte sees Vass fielde. Af J. F. Dreier.» Utenpå prospektet fra Reinskloster har Dreier skrevet følgende: «Reins Klosters Gaard og Ældgamle Ruina / beliggende i Ridsen 3 Miile vest for Tronhiem / i Baggrunden Bye Fiorden eller Skibs Leeden og Byenes Landet. Af J. F. Dreier. – optaget 1799.»

Domkirken er avbildet fra en kant som ikke er vanlig. Avbildningen gir oss en rekke interessante opplysninger om kirkens tilstand før restaureringen. Det ser blant annet ut til at det så sent som ved 1800-tallets begynnelse fantes en korsfestelsesgruppe i Vestfronten som siden er fjernet. Selv om Dreier er kjent for å gjengi ting

Fire prospekter av Johan F. L. Dreier.

på en etterrettelig måte, er det mulig å påvise at han har føyd til ting av egen fantasi. Det har for eksempel kommet til et tårn på Erkebispesgårdens østfløy som ikke kan ha eksistert. En slik unøyaktighet kan også finnes på prospektet fra Reinsklosteret. Ruinene kan ikke ha sett ut slik som Dreier gjengir dem. Han har konstruert to selvstendige partier av klosterkirken og anbrakt to tårn som ikke har vært der. Dette er ting som kan kontrolleres mot andre oppmålinger av klosterruinene, som ble gjort på 1800-tallet.

Grunnen til at slike unøyaktigheter kan oppstå, kan ligge i det faktum at det har gått et visst tidsrom mellom da motivet ble «opptatt» og da bildet ble malt. To av motivene, bergensbildene, vet vi ble malt i 1814. Studier av maleteknikk, fargevalg og ikke minst innpakning tyder på at alle bildene er malt omtrent samtidig. Det kan derfor se ut som Dreier har sittet i Bergen femten år etter at han laget skisser av Domkirken og Reinsklosteret og malt dem med noen tilføyelser som ikke stemte helt med virkeligheten.

Noen av de fire bildene er blitt brukt som illustrasjoner tidligere. Bildet av Reinsklosteret ble for eksempel vist på jubileumsutstillingen i Trondheim i 1897, da byen feiret sitt 900-årsjubileum. En dårlig kopi av Kongeutropningen på Bryggen er benyttet i flere publikasjoner.

Vitenskapsmuseet er svært takknemlig for denne unike gaven. Bildene er viktige historiske dokument vi vil ta vare på i all framtid.

Forfatter

Lars F. Stenvik er førsteamanuensis ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU.

Kristiansund havn – et marinarkeologisk skattkammer

«Prospect av Kiøpstæden Cristianssund i Norge» av J.F.L. Dreier, 1803.

I forrige nummer av Spor viste vi bildet av en spansk 1700-talls olivenkrukke som var funnet i Kristiansund havn. Havnebassenget i Kristiansund er rikt på funn som kan fortelle om ferdselen på og bruken av havna, og den spanske olivenkrukken er en av mange spennende oppdagelser som er gjort av dykkere i Kristiansund havn. Vi skal her fortelle mer om marinarkeologiske undersøkelser i Kristiansund og hva havna har å by på av kulturhistoriske funn.

Tekst David Tuddenham

KRISTIANSUND HAVNS HISTORIE I ET NØTTESKALL

Den omfattende trelasthandelen som fant sted på Nordmøre fra slutten av 1500-tallet av og de gode havneforholdene, er grunnen til at Kristiansund utviklet seg til et bysamfunn med en travel havn som i dag kan gi oss mye ny kunnskap om Kristiansunds fortid fra 1600-tallet.

Trelasthandelen ble i stor grad besørget av hollendere, og tidsperioden mellom 1600- og 1670-tallet blir gjerne omtalt som hollendertiden. Dette var en periode med økonomisk oppsving langs kysten, hvor Nordmøre var et sentrum for denne handelen Nordafjells. På grunn av rovdrift gikk trelasthandelen på Nordvestlandet sterkt tilbake mot slutten av 1600-tallet, og mange steder opplevde en økonomisk depresjon.

Kristiansund, eller Lille Fosen som stedet het

frem til 1742, ble i mindre grad berørt av de påfølgende økonomiske nedgangstidene som følge av vanskelighetene innen tømmerhandelen. Nordmøre hadde fremdeles tømmer å by på, og Kristiansund fungerte som et sentrum for trelasthandelen i regionen helt inn i 1800-tallet. Men det var fisk som ble den viktigste eksportartikkelen fra Kristiansund etter 1680-årene, og som sørget for at havna ble hyppig frekventert av utenlandske fartøyer. Skjønt det var ikke bare fremmede skip å se i havna. På 1800-tallet hadde handelsstanden i Kristiansund by utviklet en betydelig flåte som gikk i utenriksfart med faste ruter til fjerne destinasjoner. Foruten havner i Spania og Portugal, som var storimportører av norsk klippfisk, hadde man også faste ruter til Sør-Amerika. Havna var en arena for samspill mellom ulike kulturer og fjerne verdensdeler, og det er sporene etter denne aktiviteten vi i dag kan finne igjen på sjøbunnen i Kristiansund havn.

MARIN ARKEOLOGISKE UNDERSØKELSER I KRISTIANSUND HAVN

Gjenstandene man finner i havna er hovedsakelig avfall fra aktiviteten langs kaiene og fra fartøyene som lå ute i havna. En god del av det er gjenstander som er ødelagt og knust; når fartøyene lå fortøyd, var det en god anledning til å foreta en opprydding. Ødelagt keramikk, steingods, kritt Piper og annet ble kastet over bord, og ligger i dag på sjøbunnen i mer eller mindre tykke konsentrasjoner eller kulturlag. Vi finner også ballast fra seilskutene som måtte ut før lasten kunne tas ombord. Det var ikke tilfelle å lempe ballast over bord hvor som helst i havna. Sannsynligvis har man ganske tidlig regulert dumping av ballasten. Det er for øvrig lett å identifisere ballast fra utenlandske skuter eller fartøyer som har vært på Kontinentet, fordi de ofte brukte flint til dette formålet. De største forekomstene av ballastøyer finnes i Sørsundet, hvor vi også finner de eldste kritt pipene. Skjønt ikke alt man finner er avfall. Noe må også kunne tilskrives mer eller mindre selvforskyldte uhell, som for eksempel funn av hele flasker. Disse hadde stor bruksverdi selv om innholdet var tømt og fortært. Historien bak vinflasken fra første halvdel av 1700-tallet som ble funnet av sportsdykkere i Sørsundet i 1978, vet vi ikke, men funnet førte i hvert til et ønske om nærmere undersøkelser av Sørsundet og Kristiansund havn, og hva som kunne oppdages i havna av kulturhistorie.

På 1970-tallet og frem til slutten av 1980-tallet hadde man en aktiv marinarkeologisk gruppe i Midt-Norge, sammensatt av sportsdykkere og arkeologer. Gruppen ble kalt for MAUT; Marin Arkeologisk Utvalg Trøndelag, som utførte oppdrag på vegne av Vitenskapsmuseet. Havna i Kristiansund var et prioritert område, og i 1980 gjennomførte MAUT flere marinarkeolo-

Dykker med kanonkule, som ble funnet under et registreringsdykk like nedenfor den sørvestlige enden av Storkaia. Foto Frode Kristiansen

giske registreringer samt en utgravning i Kristiansund havn. Nils Aukan var leder for de undersøkelsene som ble foretatt i havnebasseng-
et (se Spor 2/1988). Disse undersøkelsene skulle gi en oversikt over hvilket kulturhistorisk potensiale som befant seg i havnebassenget, gjennom systematiske registreringer og utgravninger i utvalgte områder.

REGISTRERINGENE I SØRSUNDET

Et område som pekte seg ut som særlig funnrikt, var Sørsundet, hvor det ble registrert til dels store mengder med kritt-piper, fajanse, keramikk, glass og ballast. Dateringsmessig tilhører funnene i stor grad perioden mellom tidlig 1600-tall til slutten av 1700-tallet, med en tyngde på gjenstander av nederlandsk opprinnelse. At Sørsundet peker seg ut som et særlig funnrikt område kan være litt vanskelig å forstå når vi ser stedet i dag. Rent havnemessig kan man få inntrykk av at det ikke er det beste stedet å legge seg til, fordi det ikke gir så god beskyttelse mot dårlig vær.

Imidlertid er det andre forhold som har oppveid de negative sidene ved Sørsundet. En viktig årsak til at man har oppfattet Sørsundet som en attraktiv oppankringsplass, ligger sannsynligvis i muligheten til raskt å sette fartøyet i bevegelse, selv når det var liten vind.

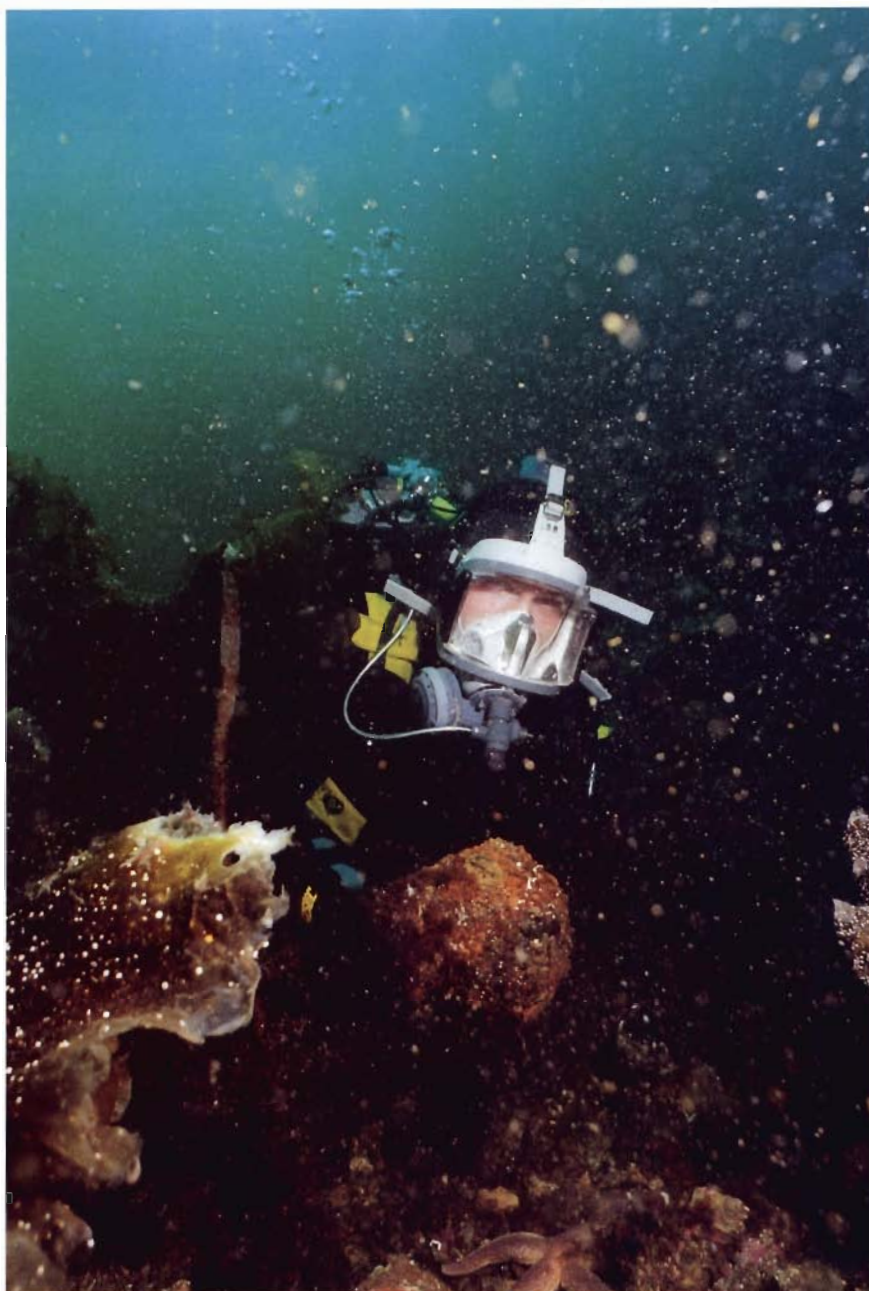
Et handelsfartøy er ikke særlig smidig, og det er en anstrengende prosess å varpe ut en tung farkost fra en trang havn. Det er alltid en svak strøm i Sørsundet som kan sette fartøyet i bevegelse ut av havna, slik sett gav Sørsundet glimrende ankringsforhold for større handelsfartøy. Og hvis det skulle trekke opp til dårlig vær, var det flere plasser i nærheten man med letthet kunne oppsøke hvis det skulle bli nødvendig. I de historiske kildene er ikke trafikken i Sørsundet i særlig grad omtalt, men ser vi på tegninger og malerier av Kristiansund, er ofte motivet tatt med Sørsundet som bakgrunn. På de fleste motivene er det flere fartøyer som ligger for anker ved Sørholmen. Motivet med fartøyene ser ut til å være et fast innslag, og vitner om Sørsundets betydning som oppankringsplass.

Eksemplet med Sørsundet viser for øvrig også hvordan marinarkeologien kan gi verdifull informasjon om byens historie. Undersøkelsene i Sørsundet har gitt økt innsikt i dagliglivet om bord og vist hvilke kontakter bysamfunnet hadde med omverdenen. De har også gitt oss bedre forståelse når det gjelder bruken av havna.

Undersøkelsene som ble foretatt av MAUT var basert på frivillig innsats fra sportsdykkere, der målet var å finne mer ut av det kulturhistoriske potensialet i havneområdet. Og at Kristiansund havn har mye spennende kulturhistorie på sjøbunnen, kom klart frem gjennom disse undersøkelsene.

ENDRINGER I KULTURMINNEVERNET UNDER VANN

Dagens forvaltning av kulturminner under vann har endret seg en del fra 1970- og 1980-

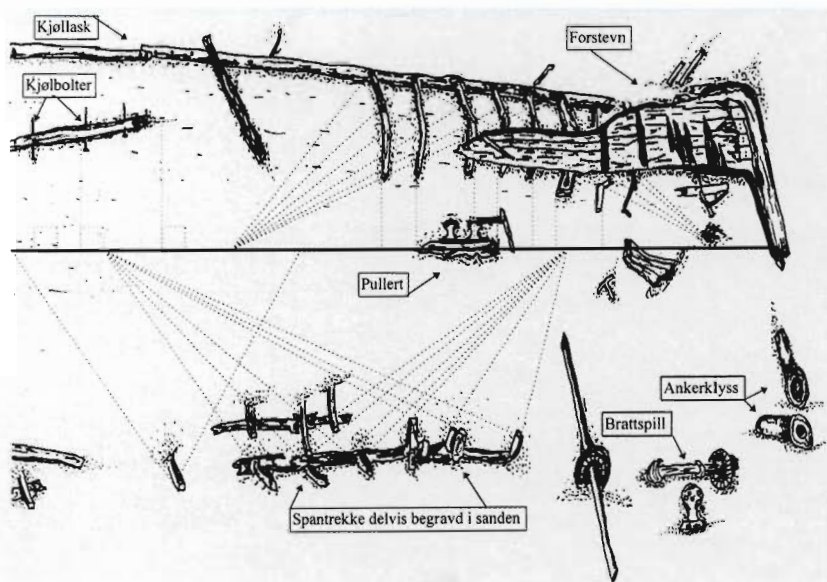
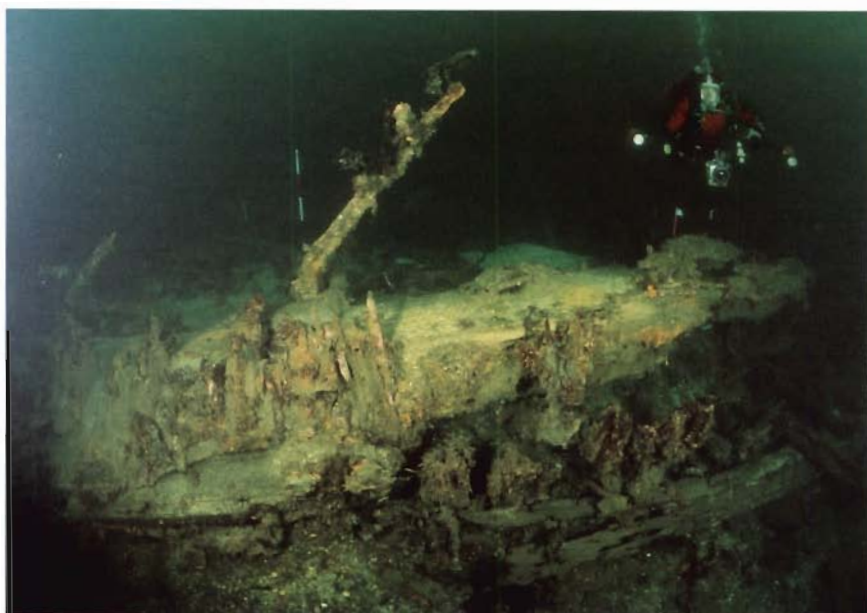

tallet. Ved Vitenskapsmuseet har vi nå blant annet fått egne stillinger innenfor marinarkeologi som tar seg av forvaltning og forskning. Vitenskapsmuseet er ett av fem landsdelsmuseer som har ansvar å forvalte kulturminner under vann, og mesteparten av tiden går med til å kontrollere utbyggingsvirksomhet som medfører inngrep i sjø. Prosjekter av den typen som MAUT gjennomførte i Kristiansund havn, har man dessverre i mindre grad vært i stand til å gjennomføre.

Når det planlegges offentlige og større private tiltak, skal det ifølge kulturminneloven undersøkes hvorvidt inngrepet kan virke inn på automatisk fredede kulturminner. Skipsvrak med last og tilbehør er ikke et automatisk fredet kulturminne, men det er gitt det samme rettsvernet gjennom at staten er eier av skipsvrak eldre enn 100 år med last, tilbehør og annet som har vært ombord. En utbygging i en eldre havn vil kunne skade kulturlagene, og da er det nødvendig å foreta en undersøkelse før man kan sette i verk utbyggingen. Kristiansund havn er derfor ofte besøkt av marinarkeologer, først og fremst fordi havna inneholder store mengder

Olivenkrukkke fra ca.1720. Funnet i Sørsundet av sportsdykkere i 1978. Foto Nils Aukan

Teistholm-vraket. Øverst foto av Nils Aukan, nederst tegning av Steven Carpenter.

med funnmateriale og kan beskrives som et marinarkeologisk kildemagasin. Kombinert med stor utbyggingsaktivitet, har dette ført til at man har gjennomført en del marinarkeologiske undersøkelser i havna også i den senere tid.

UNDERSØKELSENE VED STORKAIA OG VÅGEKAIA

I 1996 ble bunnen langs Storkaia og Vågekaia undersøkt i forbindelse med utbygging av kai-frontene. Dette resulterte i store mengder funn, de eldste fra slutten av 1600-tallet. Den største funnkonsentrasjonen ble påvist langs midtre del av Storkaia, og funnmaterialet bestod blant annet av flasker, kritt Piper, lærtøy og keramikk. Funnene lå klart stratigrafisk; det eldste lå dypest og det yngste øverst. Dette er en selvfølge på land, men i bunnsedimenter på sjøbunnen er det mange forskjellige prosesser som er med på å rote om funnlagene. Av den grunn kan man godt finne 1600-talls kritt piper på bunnoverflaten, og Cola-bokser lenger nede i sedimentene. Men i Kristiansund havn er det påvist flere områder med en klar lagdeling, hvor enkelte lag har fungert som et slags sper-

resjikt for gjenstandsvandring mellom lagene. I de områdene hvor vi har disse sjiktene, ligger også de eldste funnene dypest og de yngste øverst.

Lagene er tydelige som mørke og lysere striper, der de mørke lagene representerer kull og sot. I et av de øvre lagene har man et kraftig brannsjikt som åpenbart har hindret funn å vandre i sedimentene; over ble det kun funnet gjenstander som stammer fra etterkrigstiden. Under dette laget fant man imidlertid store mengder med avfall fra tidlig 1900-tallet og nedover mot 1600-tallet. Denne funnfordelingen kan tyde på at vi har et sperresjikt som er dannet under bombingene av Kristiansund 28. april i 1940. Sjakten ble gravd ned til litt over en meter i dybde, og i løpet av denne meteren kunne man lese byens historie fra de tidligste fasene med utstrakt tømmertrafikk og livlig havneaktivitet, til dramatiske episoder med terrorbombing.

KANONKULE PÅ SJØBUNNEN

I den samme undersøkelsen ble det også foretatt en overflatebefaring langs Vågekaia og Storkaia, der dykkerne befarte bunnen visuelt før gravesjaktene ble etablert. Under et av registreringsdykkene traff de på en kanonkule like nedenfor den sørvestlige enden av Storkaia. Kanonkulen har en diameter på om lag 15 cm, noe som tilsvarer et kaliber på 24 pund. Noen eksakt datering på kanonkulen er det ikke lett å gi, men det er fristende å se for seg at den har vært med i en annen krigsepisode der Kristiansund by var arena.

Danmark-Norge ble i 1807 trukket inn på fransk side, i det som omtales som Napoleonskrigene, av kronprins Fredrik (senere Fredrik VI) i hans forbitelse over at engelskmennene hadde tilranet seg den dansk-norske flåten med makt. Danmark-Norge som tidligere hadde profittert på de urolige tidene som nøytral part, var nå en del av Napoleonskrigen, og måtte ta del i fastlandsblokaden som skulle isolere England. England svarte på dette med å hindre nødvendige handelsvarer i å komme til Norge. Handelsblokaden medførte en omfattende patruljering langs kysten av engelske krigsskip, og en rekke episoder med kapring av fartøyer og herjinger på land fant sted. Som følge av Danmark-Norges involvering i krigen ble kystforvaret langs kysten rustet til forsvar mot engelske angrep, og det ble satt opp hundre batterier med en bemanning på over tusen skyts langs kysten fra svenskegrensa til Hammerfest.

Landbatteriene i Kristiansund ble for første gang engasjert i kamp den 19. juni 1808, da den britiske korvetten HMS «Cygnet» forsøkte å ta seg inn til byen under falsk flagg. Denne manøveren ble avslørt, og straks skipet var innenfor skuddhold, åpnet batteriene inne ved havna ild. Etter vel en halvtime med ildgivning måtte Cygnet gi seg og søke åpent hav igjen. Det tok imidlertid ikke lang tid før Cygnet igjen var å se i Kristiansund, da sammen med et annet krigsfartøy, fregatten HMS «Tartar».

Den 8. juli tidlig om morgenen gikk de to krigsskipene inn gjennom Ormsundet til Markusundet, men igjen var forsvaret fra batteriene i Kristiansund for sterkt. Fregattene kunne imidlertid ikke seile ut igjen, fordi det var blitt bort-

imot vindstille. Men kampmoralen var åpenbart fremdeles tilstede. Britenes melding til kommandøren i Kristiansund ble overbrakt etter at fartøyene hadde heist parlamentærflagg (flagg som heises når offiserer sendes til fienden for forhandling om våpenstillstand, overgivelse etc.), var som følger: «Your resistance to our force will only bring on the destruction of the town. I only want the shipping». På godt norsk kan man kalle dette å være «stor i kjef-ten», og det var vel et siste forsøk på å sette seg i respekt, en respekt som ikke var tilstede. Svaret på det engelske ultimatumet ble avvist, og de engelske fartøyene tok til havs straks de fikk tilstrekkelig vind.

Hvorvidt kanonkulen var en del av disse hendelsene, kan man selvsagt ikke si for sikkert, men det er fristende å se for seg at den har vært del i denne episoden, som ikke bare vakte oppsikt lokalt. Episoden var med til å styrke kampmoralen og ble raskt kjent over hele landet.

Kanonkulen er et eksempel på et løsfunn som kan sette fantasien i sving; en av mange historier som kan dannes ut i fra de rike kulturlagene i Kristiansund havn. Men sjøbunnen har ikke bare kulturlag fra aktiviteten i havna å by på. Ved Teistholmen ligger restene etter et større seilfartøy, som i sin tidligste bruksfase kan ha vært et av de fartøyene som jevnlig trafikkerte Kristiansund med last.

ET 1800-TALLS SEILSKUTEVRAK VED TEISTHOLMEN

Høsten 1997 besøkte representanter fra Vitenskapsmuseet Kristiansund i forbindelse med en utvidelse av industriområdet ved Teistholmen. Like ved Teistholmen ligger det et skipsvrak som måtte frigis før man kunne fortsette utbyggingen, et skipsvrak som man til tross for at det ligger nær sentrum og har vært flytende inn i det 20. århundre, ikke vet så mye om.

Teistholmen har tidligere vært en opplagringsplass for fartøyer, og Teistholm-vraket har antagelig vært rigget ned for å kunne brukes som lekter og så gått til bunns ved fortøyningene en gang ved begynnelsen av 1900-tallet. Fartøyet har vært fortøyd med akterenden inn mot holmen, og ligger på relativt grunt vann, på ca. 15 meters dyp ved baugen. Vraket ligger i store trekk sammenhengende innenfor en utstrekning på 40 x 18 meter, men det som er igjen av skipsvraket er stort sett spantekonstruksjoner, der hovedsakelig styrbordsiden er bevart. Nesten hele skipsvraket er spist opp av pælemark, en mark som kan bryte ned et skipsvrak på relativt kort tid. Det er kun skroget som ligger der, og det er ikke funnet gjenstander som sikkert kan sies å ha tilhørt riggen eller en eventuell last.

Hvilken type fartøy det er tale om, er usikkert. Skal vi kunne si det med sikkerhet, bør man også kjenne riggen. Men ut fra vrakrestene er det et komposittbygd skip. Komposittbygging er en tradisjon som var vanlig i en kort periode i andre halvdel av 1800-tallet, før man gikk over til klinkbygde jernskip. Skipet har også ankerklyss, som viser at fartøyet har brukt ankerkjetting. Dette var ikke vanlig før etter 1840. Men selv om det antydes at skipet kommer fra andre halvdel av 1800-tallet, kan det være eldre. Fartøyet kan ha blitt modernisert i etapper, blant

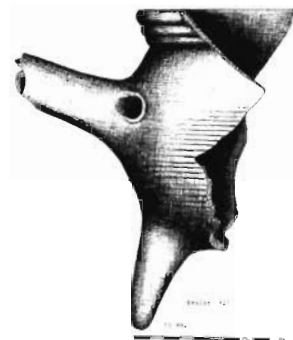
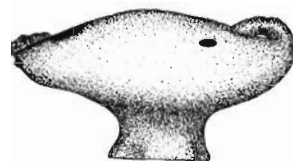
Fregatten Tartar i kamp utenfor Alvøen sør for Bergen mot norske kanonjoller, 1808. Etter «Kristiansund 250 år – i stormkast og stille», red. Aage Georg Sivertsen, 1992

annet kan skroget ha blitt forsterket med med jernknær. Det har vært et ganske stort fartøy, kjølen er på vel 40 meter målt fra krigen til akterstilk. Slik sett har Teistholm-vraket vært et kraftig bygget skip med en lengde på om lag 43-44 meter, og har sannsynligvis ikke tilhørt flåten i Kristiansund.

Vraket er kjent i Kristiansund, men det er ikke funnet nedtegnelser som viser hvem som eide skipet, hvilken historie det har eller noe navn som kan knyttes til det. I det hele er det ganske bemerkelsesverdig at man ikke finner noen historie knyttet til dette fartøyet, alder og beliggenhet tatt i betraktning. Men da skipet fløt var det et vanlig innslag i bybildet, og man har ikke sett hensikten med å nedtegne noen opplysninger om det. Skipsvraket ligger i dag delvis under en steinfylling, og er ikke så lett tilgjengelig for dykkere som vil se nærmere på skipsrestene. Men den er i det minste behørlig dokumentert for ettertiden.

HAVNA SOM ET MATERIELT BIBLIOTEK

Vi har nå sett på noen av de marinarkeologiske undersøkelsene som har vært gjennomført i Kristiansund havn, og gitt noen smakebiter på funn som er tatt opp fra sjøbunnen. Dette er et mangfoldig materiale, som spenner fra løsfunn og kulturlag, til rester etter de seilskipene som har forbundet Kristiansund med omverdenen. Havnebassenget utgjør sentrum av Kristiansund, og her har den største aktiviteten i byen funnet sted. Kulturlagene som er blitt dannet av denne aktiviteten er imidlertid utilgjengelig for andre enn dykkere, og det er kanskje denne utilgjengeligheten som er årsaken til at man har så mange flotte funn fra Kristiansund havn, slik som den spanske olivenkrukken som ble meldt inn til Vitenskapsmuseet i vår. Et havnebasseng med kulturlag representerer et fysisk arkiv over havna og byens historie. Historiene som kan knyttes til funnene fra havna, spenner fra stormaktspolitikk til dagligdagse hendelser. Gjenstandene er ikke er plassert der med intensjon, og det fysiske arkivet på sjøbunnen gir således et ærlig bidrag til byens historie, og er vel verd å ta vare på. □

Leirgjøk (øverst) og stjertepotte (nederst) funnet i Kristiansund havn. Tegning Nils Aukan

Forfatter

David Tuddenham er cand. philol. i arkeologi og ansatt ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU.

«...og på Malnes er der hauger...»

– registrering og tilrettelegging av et gravfelt

Utsikt over leia fra øya Hemnskjel til Malneset på fastlandet.

«...Tveegget spydspids af jern, noget ufulstendig i odden og afbrækket øverst på falen. Et brudstykke af jern, krumt af formen som skaftstykket af et sigdblad, men noget tykt til å kunne være et saadant. Funnet i en gravhaug paa Sunde i Hevne.» Dette forteller adjunkt Lossius i sin indberetninger fra 1885 om funn fra gravhauger på Malneset. Malneset ligger i leia ved Sunde i Snillfjord kommune. Vel åtti år senere, på 1960-tallet, ble det registrert 13 røyser her. Og våren 2000 drog studenter fra Vitenskapsmuseet ut for å gjenfinne gravrøysene på Malneset.

Tekst Hulda Brastad Bernhardt
og Ulla Viklund

På 1960-tallet ble det registrert til sammen 15 gravrøyser på Sunde og Malneset. To av disse ligger ved brufestet mellom Sunde og Hemnskjela på fastlandssiden ca. to kilometer fra gravfeltet. Det ble også gjort ulike registreringer i nærheten av Malneset, av både røyser og flintfunn fra steinalderen. Det bildet disse funnene gir av fornminnemiljøet, stemmer overens med det som har fremkommet ved re-

gistreringer i nabokommuner. Hitra kommune ble registrert i 1968-69 og Hemne i 1979.

En av røysene på gravfeltet har vært arkeologisk undersøkt i forbindelse med oppsetting av høyspentmast. Røysa ble skadet da masta skulle settes opp, noe som førte til at man i 1977 gravde to prøvesjakter i røysa for å dokumentere restene, men det ble ikke gjort funn av gjenstander.

DA 13 RØYSER BLE TIL 30!

Formålet med feltarbeidet på Malneset, var å gjenfinne de gravrøysene som allerede var lokalisert. Vi valgte å se bort i fra tidligere innberetninger, og gikk i gang med å finkjemme neset for gravrøyser. Dette gjorde det også lettere å oppdage de røysene som ikke tidligere var blitt sett, og allerede i løpet av den første dagen ble det funnet 16 røyser! Det var satt av en uke til arbeidet, og i løpet av denne tiden dukket det opp til sammen 30 røyser.

Gravfeltet består av et tyvetalls røyser som ligger relativt samlet på en odde mellom to bergrygger. Røysene er av varierende størrelse og form, blant annet er det langrøyser, rundrøyser og en noe usikker, spissoval båtformet røys. Noen av rundrøysene og den spissovale røysa er å betrakte som steinsetninger fordi de kun er bygd opp av et enkelt lag med stein. De fleste røysene på feltet er rundrøyser med en diameter på rundt 7 m, selv om denne kan variere fra 2-18 m. Langrøysa er 17 m lang og 9 m bred.

På et høydedrag om lag 100 m nord for gravfeltet ligger to store røyser og i fjellskråningen sør for feltet ligger ytterligere noen røyser. De store røysene dateres gjerne til bronsealder, selv om vi også i jernalderen finner enkelte av de monumentale gravrøysene. De små rundrøysene og de flate steinleggingene her på Malneset hører antagelig til eldre og yngre jernalder. Men dette kan vi ikke vite sikkert uten at vi graver ut en eller flere av disse røysene. Det som kan sies, er at feltet har vært i bruk over lang tid. Kanskje helt fra bronsealderen og opp til yngre jernalder.

HVORFOR AKKURAT PÅ MALNESET?

Men hvem var det som først tok i bruk Malneset som gravsted og hva var det som gjorde Malneset så attraktivt i kultsammenheng? – Vi kan forestille oss at Malneset ikke bare var en gravplass, men også et sted der det foregikk kultiske ritualer, både i forbindelse med gravlegging og anakult. Dette var også et sted hvor storbonden viste bygda og fremmedfolk at makta og rikdommen lå i hans hender. Antall graver eller minnesmerker på Malneset viser at det var mange som hadde gjort seg fortjent til et stort gravminne.

Vi har ikke funnet rester av noen jernaldergård

Restene av en gravrøys som ble skadet ved monteringen av høyspentmast.

på Malneset ennå. Vi har forsøkt å forestille oss en eventuell plassering av en gård, men har ikke funnet noe område som synes å egne seg særlig godt til dette. Kanskje har det ikke vært noen gård i umiddelbar nærhet av gravfeltet. Gården Sunde ligger noen kilometer unna, men blant annet taler geologiske forhold like gjerne for at vi kanskje bør lete enda lenger unna gravfeltet etter ættegården.

HEMNSKJELHØVDINGENS GRAV-PLASS?

Gravfeltet på Malneset ligger vestvendt på selve neset ned mot stranden. Et sund skiller Malneset fra øya Hemnskjel, som ligger strategisk til i innseglingsleia til Trondheim. På øyas østre side, midt i mot Malneset, ligger gården Hemnskjel. Her er det påbegynt en utgraving i et område som kan vise seg å inneholde rester av tidligere bosetning, kanskje samtidig med gravfeltet på Malneset. Det er få gravrøysen på denne øya, og dette gav oss ideen om at Malneset kunne være et gravfelt som tilhørte Hemnskjelgården.

Det skulle vise seg at det også i fjellsiden sør for Malneset lå flere røysen. Fra toppen av disse røysene, kan vi se tvers over sundet og rett over til Hemnskjel gård. Avstanden over sundet er ikke avskrekkende, og folket fra Hemnskjel kan ha hatt båtene liggende i le for vinden i den lune, lille viken på Malneset.

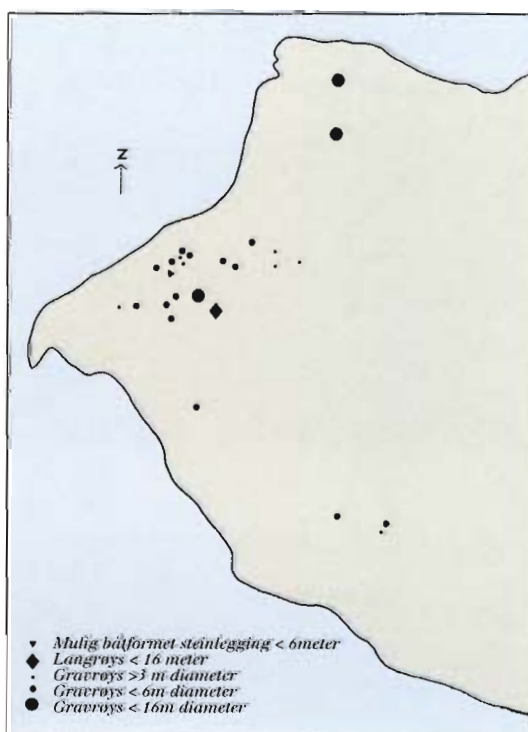
Siden det ikke har vært noen omfattende utgravninger på Malneset, vet vi ikke nok om gravfeltet til å kunne slå fast om det var Hemnskjelhøvdingene som hadde brukt og bygd opp gravfeltet. Men kanskje vil vi en gang få muligheten til å undersøke dette nærmere. Det er da et spørsmål om hvor mye man kan regne med å få svar på, sett i forhold til de ødelegelsene en utgraving fører til.

På Hemnskjel er det tidligere gjort et flott skattefunn; et flettet armbånd i gull og en halsring

av sølv fra vikingtid. I tillegg er det funnet en gullarmring med spiraldekor fra yngre bronsealder. Så her har det bodd mektige menn.

MALNESET HAR MYE Å FORTELLE

Vi vet at det er minst 30 gravrøysen på Malneset, de fleste er runde, men det er også en mulighet for at den lille båtformede steinsettingen er autentisk, noe som ville gjøre området om mulig, mer spesielt. Det er ikke funnet så mange av disse i Midt-Norge. Men det er definitivt flere røysen i området. Det kan være nødvendig å se nærmere på sørsiden av neset, der registreringen som ble påbegynt i dette området, ikke anses som avsluttet.

Oversiktskart over de røysen som ble registrert under feltarbeidet.

Under mosedekket kan denne lille båtformede steinleggingen så vidt skimtes. Lengden ble målt til 6,5 m.

Den båtformede røysa slik tegneren Hege Bø forestiller seg situasjonen i jernalderen.

MALNESET SOM TUMLEPlass FOR VISUALISERING AV FORTIDA

Det er mye som kan gjøres på Malneset. Oppgaven vår var å lage en skjøtselsplan for området, og i den ligger en oppfordring om å bevare fortiden og å utfordre de besøkende til å se mer enn bare stein i store og små hauger!

Malneset er i dag delvis beitemark for krøtter, og delvis myr. Men selve gravfeltet ligger i gammel bjørkeskog. Den skogsvegetasjon som vokser på Malneset har stått urørt i lang tid, og fremstår som en trollskog som danner en mystisk og flott ramme rundt gravfeltet. Kanskje vil det være nok å rydde undervegetasjon og kviste noen stammer, og holde dette i hevd som

beite. Men vi har også latt oss fortelle at det for 45-50 år siden ikke var skog på neset i det hele tatt, og kanskje var det slik i jernalderen også. Gravrøysene skulle ses fra sjøen, og samtidig markere leia når båtfarerne drog forbi. Forslaget om tilrettelegging av området for allmuen, går nettopp ut på å gjøre området synlig – og tilgjengelig – fra leia.

Med Malneset som utgangspunkt blir tankene om fortiden mange. Mulighetene for å vise frem fornminnene for allmennheten burde være gode.

□

Studenter i gang med å rydde røysene frem fra eikerkrattet. Avstanden over sundet til Hemnskeila viser at det ikke kan ha tatt lange stunden over med båt.

Forfattere

Hulda Brastad Bernhardt og Ulla Viklund er stud. cand. philol. ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU.

100 ÅR SIDEN

Verdifulle gaver fra alminnelige mennesker
etter alminnelige forgjengere

Dette er den av spennene fra Dyva som viser det beste håndverksarbeidet og som også er den eldste (T-6050:2). Foto Per E. Fredriksen, Vitenskapsmuseet

Tekst Marianne Utne Nilsen

En stor mengde av de forhistoriske gjenstandene som befinner seg i Vitenskapsmuseets magasin, er ikke et resultat av arkeologiske utgravninger, men gaver gitt av enkeltpersoner, familier og foreninger. Et av de største gavebidragene til museet i året 1900 kom fra gårdbrukerne Thomas O. og Johan S. Dybwad fra Stjørdal, som sendte inn til sammen seks gjenstander som alle var funnet på Dyva-gårdene.

Gjenstandene, som er datert til jernalder, representerer et materiale knyttet til jevne frie mennesker som levde i Stjørdalen for 1100 år siden. Blant gjenstandene museet fikk i gave, var det to funn som skilte seg ut seg, nemlig to ovale, skålførmede spennere i bronse. Det var naturlig etter datidens dokumentasjonsmetoder å bestemme smykkene etter type, og museumsbestyrer Karl Rygh fastslo at spennene hørte hjemme under spennetype nr. 647, basert på arkeologen og filologen Oluf Ryghs bok «Norske Oldsager», datert til yngre jernalder.

De skålførmede jernalderspennene som ble funnet på Dyva, representerer den vanligste varianten av denne spennetypen fra vikingtid. Ovale bronsespennere var i bruk på 700-1000-tallet. I løpet av vikingtiden gjennomgikk de flere endringer, både på grunn av variasjoner innen

motetrender og økt masseproduksjon av smykker. Smykkene hadde ikke bare ytre dekorativ funksjon. De kunne i tillegg indikere rang, ha symbolverdi og fungere som praktiske løsnings-er.

KVINNE- ELLER MANNSGRAV?

Smykkesettet som hørte sammen med den kvinnedrakten som var vanlig på 700-900-tallet, bestod blant annet av ovale skålførmede spennere. Spennene ble festet i overgangen mellom skulderselene og overstykket på kjolen, og holdt disse to delene sammen. Når arkeologene finner ovale bronsespennere i graver, indikerer det at vi har å gjøre med en kvinnegrav. Nå har også graver bestemt som mannsgraver, inneholdt ovale spennere, men hvorvidt menn brukte denne typen smykker, eventuelt for å holde en kappe sammen, er usikkert.

Smykker, spinnehjul og nøkler er ting som tradisjonelt sett har vært forbundet med kvinner, mens sverd og våpenrustninger tolkes som mannsrelaterte gjenstander. Spennefunnet fra Dyva ble gjort i en gravhaug på gården, men ettersom dette var det eneste innleverte funnet fra denne haugen, mangler vi andre gjenstander som dermed kunne ha gitt oss en pekepinn ved kjønnsbestemmelse av graven. Men tradisjonelt sett er skålførmede spennere tolket som en kvinnes gjenstand.

FLEST FUNN I NORD-TRØNDELAG OG ROGALAND

Nord-Trøndelag og Rogaland er de to fylkene i Norge hvor denne smykketypen forekommer hyppigst. Spennene opptrer som regel parvis; det var datidens mote, og på Dyva ble det funnet to spennere. Men et særtrekk ved de to Dyva-spennene er at de har ulik dekor. Det er ikke godt å si hvorfor; i katalogen der funnet er registrert får vi ingen sikre opplysninger om hvilken haug spennene kom fra, og hvor i haugen de ble funnet. Men det er en tydelig kvalitetsforskjell på de to spennene. Spenne nr. T-6050:2 (øverst på siden) er den eldste, og den spennen som klart har det kvalitativt beste håndverksarbeidet av de to. Spenne nr. T-6050:1 (se neste side) viser et mer slett arbeid som gir et masseprodusert inntrykk, og er trolig en yngre variant.

Slike ovale spennere ble støpt i form, bearbeidet og til slutt ofte forgylt. Begge spennene hører til en «ren type» og er prydet med dyreornamentikk – såkalte gripedyr. Spennene består av en enkel plate, som har vært prydet med fastsatte knopper, men som vi i dag bare ser feste-hullene igjen etter. Utover på 900-tallet ble spennene grovere og simple i kvalitet, og be-

Den ene av skålspennene som ble funnet på gården Dyva i Stjørdal (T-6050:1). Foto Vitenskapsmuseet

Slike gripedyr prydet ovale spenner i jernalderen. Etter O. Rygh, «Norske oldsager»

stod ofte av såkalt doble plater. Dette var en glatt underliggende plate festet sammen med en overliggende plate med gjennombrutt dekor. En av årsakene til denne endringen er blitt forklart med at moten endret seg, og kvinnene begynte å bruke sjal og slag som igjen førte til at spennene ikke lenger ble synlige.

SMYKKER FOR DEN JEVNE, FRIE KVINNE

Forskerne har diskutert om skålformede spenner kan karakteriseres som overklassefunn. De forekommer hyppig i smykkematerialet fra vikingtid og var et av de vanligste smykkene som frie kvinner bar. Kvalitetsforskjellene i håndverket, det metallet som spennen er laget av og eventuelle forgylninger sier selvfølgelig mye om rang og status, men også den økede masseproduksjonen av ovale spenner viser at smykkene var tilgjengelige for folk som ikke nødvendigvis tilhørte det økonomiske toppsjiktet. Det er rimelig å anta at skålformede spenner var vanlige i bruk av frie husfruer på en gård av en viss størrelse. Smykker som utvilsomt kan karakteriseres som overklassefunn skiller seg markant ut i et smykkemateriale, både med hensyn til utførelse og metallens edelhet, samt at de var produsert i utlandet. Faktisk er skålformede spenner ikke funnet som gravgods i overklassens praktgraver, som for eksempel Oseberg-graven. Spennene fra Dyva er ingen overklassepregede praktspenner, men den ene skiller seg klart ut både kvalitetsmessig og i alder.

De andre gjenstandene som Dybwad familien leverte inn til Museet i 1900, var som nevnt hovedsakelig av bronse – et toppstykke fra en bronsespenne med irsk-inspirert sidemønster (type 639 etter O. Rygh), et beslag i bronse, en smeltet bronsedel som trolig stammet fra nok

en spenne og en lysegrønn glassperle. Alle gjenstandene som Dybwad leverte inn kom fra to hauger på gården, men de sistnevnte bronsesjenstandene og glassperlen var blitt funnet lenge før de ble levert til Vitenskapsmuseet. Den gangen gjenstandene kom for dagen skal funnet etter sigende ha inneholdt flere artefakter, som trolig ville gitt et mer fullstendig bilde av gravmaterialet.

URGÅRD VED GAMMEL VEILEI?

Oluf Rygh mente at gårdsnavnet Dyva kom fra navnet Dyvin, en sammensetning med endelsen -vin. Det første leddet d' kan stamme fra ordet dynd eller hengemyr, eller muligens adjektivet djupr av «dyp» som i så fall trolig siktet til dypt jordsmonn. Skrivemåten Dybwad ble tatt i bruk på 1600-tallet under innflytelse fra dansk. Dyva gård kan spores tilbake til 1514 gjennom norske regnskaper og jordebøker. I løpet av 1500-tallet ble gården delt i to, og til slutt i tre på 1600-tallet. Endelsen -vin knyttes tradisjonelt sett ofte sammen med meget gamle gårder, såkalte urgårder. Slike gårder lå i gode jordbruksområder og hadde høyere status en gårdene omkring. Flere -vin gårder gav navn både til kirkesogn og bygder, uten at det er bestemt at dette var tilfellet for Dyva.

I fortiden ble gravhauger og røyser plassert på en slik måte at de var godt synlige, og ble gjerne lagt ved ferdselsårer, slik som røysene vi finner ute langs kystleia. Ofte finner vi gravhauger og røyser i innlandet lagt langs veier og veileier. Funnene fra Dyva stammet fra gravhauger, og Dyvagårdene ligger plassert nettopp ved en slik gammel veilei. Slik sett har gravene en lokalisering som passer inn i det mønsteret vi allerede kjenner.

MANGE FUNN FRA DYVA

På Dyva-gårdens område ble et stort gravfelt oppmålt i 1938, og det ble da registrert 27 hauger. I dag er sporene etter disse dessverre nærmest usynlige, men i 1879 refererte Karl Rygh i «Faste fornlevninger og oldsagfund i Nordre Thronhjems amt» til flere haugfunn fra Dyva. Det ble funnet en remspenne i kobber, et beltebeslag, tre tveeggede spydspisser i jern, deler av en jernkjele, slipestein i kvarts, en plateformet slipestein, et skjoldkantbeslag og rester av et enegget sverd.

Gavene som gårdbrukerne Dybwad gav Vitenskapsmuseet i 1900 svarer til en tredjedel av de gjenstandene vi kjenner fra Dyva. Ingen av funnene kan karakteriseres som praktfunn etter høvding eller konge, men de representerer bestemt tilstedeværelsen av frie bønder i et jernaldersamfunn. Det er en tendens til at mye oppmerksomhet blir rettet mot imponerende gjenstander som, kanskje for raskt, knyttes til en overklasse og et høvdingsete. Men på samme måte som i samfunnet i dag, så var ikke jernalderslandskapet dominert av en overklasse. For arkeologene er fortidens «vanlige» gjenstander en sentral kilde til forståelse av forhistorien, og gavene fra gårdbrukerne Dybwad gir arkeologene et materiale som sammen med lignende funn kan fortelle om et liv blant jernalderens alminnelige frie bønder i Stjørdalen.

Forfatter

Marianne Utne Nilsen er cand. philol. og førstekonsulent ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU.

«SPOR er overalt» – hovedfagsstudent Eskil Følstad i 5400 meters høyde på Annapurna i Nepal. Verv en abonnent og du får denne flotte t-skjorten som vervepremie. Foto Helle Vangen Stuedal

VERV en abonnent!

Verv nye **SPOR**-abonnenter, og du vil få tilsendt en premie som takk for innsatsen.

- For en ny abonnent får du en samleperm for dine **SPOR**-blader.
- For to nye abonnenter får du en flott T-skjorte med **SPOR**-logo.

Slik går du frem:

Finn en venn eller bekjent og verv ham/henne som abonnent. Vedkommende må ikke ha vært abonnent de to siste årene.

Fyll ut kupongen på neste side og send den til:

Institutt for arkeologi og kulturhistorie
Vitenskapsmuseet, NTNU
7491 Trondheim.

De nyvervede vil innen tre uker motta en giro. Når giroen er betalt, får du din vervepremie i posten. Blir ikke abonnementet betalt innen tre måneder, vil det bli strøket.

Du må selv være abonnent for å kunne verv noen.

Gavetips!

Gjennom **SPOR** kan du kjøpe mange flotte gaver. Vi viser her bare en liten del av det store utvalget museums kopier som vi selger. Gjenstandene kan bestilles via brev, telefon 73 59 21 70 eller når du besøker Vitenskapsmuseet.

S-FORMET SPENNE FRA INDERØY
Funnet på Hol, Inderøya i Nord-Trøndelag, i en kvinnegrav fra 5. århundre. Pris kr 590,-

SØLVMEDALJONG
Funnet i Grytten i Møre og Romsdal, i en kvinnegrav under flat mark. Trolig orientalsk eller østlig opprinnelse. Kopien lages i sølv. Pris kr 360,- (med lærsnor) og kr 520,- (med sølvkjede).

SVARSENDING

SPOR abonnement

SPOR har et begrenset opplag og blir derfor i svært liten utstrekning solgt i landets bladutsalgs – desto mer eksklusivt!

Gamle **SPOR** kan kjøpes, men noen hefter er dessverre utsolgt. Bli abonnent og fyll ut bestillingskortet på neste side!

SPOR er et tidsskrift som gis ut ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie ved Vitenskapsmuseet i Trondheim, der nyhetsstoff fra fortiden presenteres. Tidsskriftet ble startet høsten 1986. Det utgis to hefter hvert år. Bladet har 52 innholdsrike sider – uten reklame! Tidligere utkomne nummer kan fåes ved henvendelse til:

Institutt for arkeologi og kulturhistorie
Vitenskapsmuseet, NTNU
7491 TRONDHEIM

SVARSENDING

SPOR gaveabonnement

SPOR har et begrenset opplag og blir derfor i svært liten utstrekning solgt i landets bladutsalgs – desto mer eksklusivt!

Gamle **SPOR** kan kjøpes, men noen hefter er dessverre utsolgt. Bli abonnent og fyll ut bestillingskortet på neste side!

SPOR er et tidsskrift som gis ut ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie ved Vitenskapsmuseet i Trondheim, der nyhetsstoff fra fortiden presenteres. Tidsskriftet ble startet høsten 1986. Det utgis to hefter hvert år. Bladet har 52 innholdsrike sider – uten reklame! Tidligere utkomne nummer kan fåes ved henvendelse til:

Institutt for arkeologi og kulturhistorie
Vitenskapsmuseet, NTNU
7491 TRONDHEIM

Vervekupong for SPOR!

Bruk blokkbokstaver. Vennligst beregn noen ukers behandlingstid. De du verver vil få tilsendt en giro som må betales innen 3 uker, så vil du få din premie.

Navn:

Adresse:

Postnr/sted:

Navn:

Adresse:

Postnr/sted:

Ververens navn:

Navn:

Adresse:

Postnr/sted:

Tlf dagtid: Medlemsnr:

Sign.:

Kryss av:

T-skjorte Størrelse M ☐ L ☐ XL ☐ XXL ☐

TIL

SPOR

Institutt for arkeologi og kulturhistorie
Vitenskapsmuseet, NTNU
7491 TRONDHEIM

Abonnér på SPOR!

Få fortidsnyhetene rett inn i stua!
Et årsabonnement koster kr. 110,-.

Navn:

Adresse:

Postnr/sted:

NB! Abonnementet løper inntil det blir sagt opp skriftlig.

TIL

SPOR

Institutt for arkeologi og kulturhistorie
Vitenskapsmuseet, NTNU
7491 TRONDHEIM

Gaveabonnement på SPOR!

Få fortidsnyhetene rett inn i stua!
Et årsabonnement koster kr. 110,-.
SPOR eger seg utmerket som en gave
- til enhver anledning og for alle aldre!

Giverens navn:

Adresse:

Postnr/sted:

Gaveabonnement skal sendes til:

Navn:

Adresse:

Postnr/sted:

NB! Abonnementet løper inntil det blir sagt opp skriftlig.

TIL

SPOR

Institutt for arkeologi og kulturhistorie
Vitenskapsmuseet, NTNU
7491 TRONDHEIM

Gavetips!

FUGLEFORMET SPENNE

Del av et stort skattefunn på Græsli i Tydal, Sør-Trøndelag, i 1879. Sammen med blant annet 2000 små sølvmynter, lå en vakker forgylt fuglefigur i sølv. Kopien finnes i sølv, pris kr 380,-, og gullforgylt, kr. 460,-.

BRONSEARMRING FRA SNILLFJORD

En armring i bronse ble funnet på Vollen i Snillfjord i 1937. Armringen er antagelig fra tidlig vikingtid, og kan ha tilhørt en kvinnegrav. I Vitenskapsmuseets kopiserie lages armringen i to utgaver, forgylt, pris kr 710,- og i sølv, kr 590,-.

GULGUBBER FRA MÆRE

Den arkeologiske funngruppen som har fått benevnelsen gullgubber, er tynne gullplater som forestiller menneskelige figurer. De finnes i flere varianter. Figurene er enten risset eller preget inn i metallet, og størrelsen varierer fra noen millimeter opp til 4 cm. Motivet er trolig fra norrøn mytologi. Originalen til disse kopiene er funnet under arkeologiske undersøkelser i Mære kirke og stammer trolig fra 800-tallet. Som kopi har Vitenskapsmuseet fremstilt dem i sølv som slipsnål, ørepynt og smykke i kjede. Priser: Slipsnål kr 260,-. Ørepynt kr 250,-. Smykke i kjede kr 152,-.

Den hellige Joachims mynt i Malvik

Tekst Jon Anders Risvaag

Forfatter

Jon Anders Risvaag er numismatiker ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU.

Ved halv ti tiden den 5. april i år kom en telefon fra rektor ved Vikhamar skole i Malvik. En av skolens elever, 10 år gamle Line Breiseth, hadde funnet noe som kanskje var en stor mynt, som det sto 1525 på, i et større bed for blomster og busker i skolegården. Det var en mynt Line Breiseth hadde funnet. Dessuten en av de mest berømte myntene fra senmiddelalderen – en joachimsthaler, på litt over 27 gram.

I 1516 ble det oppdaget store sølvforekomster i Joachimsthal i Bøhmen, det nåværende Jáchymov i Den tsjekkiske republikk. Sølvfunnet la grunnlaget for at man i 1519 begynte produksjonen av en stor sølvmynt, som gikk under navnet joachimsthaler. Etter hvert gikk den over til å bli kalt Thaler, som igjen i de skandinaviske landene ble daler. Den amerikanske dollar er for øvrig også en avart av samme ord. Denne solide sølvmynten, som tilsvarte en gullgylden, ble raskt en populær internasjonal handelsmynt. Det var Stephan, herre av Schlick, og hans brødre (han hadde i hvert fall fem av dem – kanskje ni eller ti) som grunnla bergverket og byen Joachimsthal, og som fra 1520 var innehavere av myntretten i området. En rett som i 1528 gikk over til kongen. I løpet av de knappe ti årene under Schlick-brødrene ble det produsert over to millioner av disse myntene i Joachimsthal.

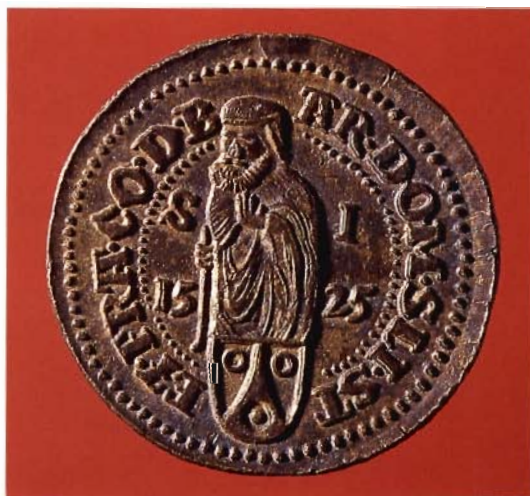
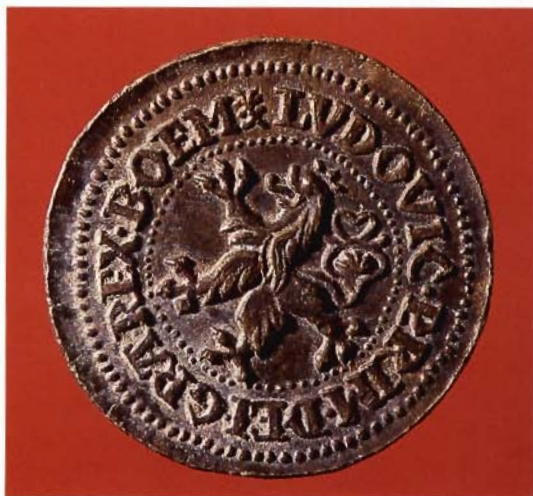
Den bøhmiske løve pryder forsiden (adversen) av mynten og den latinske omskriften lyder: LVDOVIC PRIM DEI GRA REX BOEM: Den fulle teksten vil da bli: Ludovicus primus Dei Gratia rex Boemiae (Ludvig I av Guds nåde konge av Bøhmen). På baksiden (reversen) finner vi en eldre mann stående over et våpenskjold med bokstavene S I på hver sin side og årstallet 1525. Omskriften er som følger: ST ET FRA CO D E B AR DOM SLI, som i sin fulle utlegning blir Stephani et Fratrum Comitum de Basaia Arma Dominum Sliconum (Stephan og brødres grever av Bassanos våpen Herrer av Schlick). Figuren på reversen er St. Joachim, ingen ringere enn jomfru Marias far – noe også bokstavene S og I pe-

ker tilbake på. Marias mor var for øvrig Sta. Anna.

Den første omtale av joachimsthalere i Norge finnes i en kvittering fra Christian II, datert 26. april 1532. Christian erkjenner å ha mottatt mynter, umyntet sølv og hermelin av erkebiskop Olav Engelbrektssons sendemann, Trond Ivarsson. På dette tidspunktet beleiret Christian Akershus og pengene skulle bidra til å finansiere hans forsøk på å vinne tilbake tronen fra Frederik I. Blant de beløpene som er spesifisert i kvitteringen finnes sextin gylden y Jacopsdaller (16 gylden i joachimsdaler), altså 16 mynter av denne typen. Første gang man gir ut en mynt av denne størrelsen i Norge er i 1546, ved en kortvarig utmynting på det nedlagte klosteret Gimsøy utenfor Skien.

Hvordan havnet denne daleren i en blomsterkasse på en skole i Malvik? En ting er sikkert; dette er ikke det opprinnelige deponeringsstedet. Jorden er fraktet til skolen fra et ukjent sted. Vi vet altså ikke i hvilken sammenheng mynten kom i jorden, om det bare var denne ene eller om det fantes flere. Det kan tenkes at dette er én av flere mynter som har blitt deponert på samme tidspunkt, noe som slett ikke er uvanlig når det dreier seg om dalere. I en tid hvor sølvet var en mangelvare og myntproduksjonen var forholdsvis liten både i Norge og Danmark var de utenlandske dalerne meget ettertraktet som verdibevarende, og vi kjenner til funn med hele 398 dalere. Dette funnet ble innrapportert fra Råde kirke i Østfold i 1863, men det ble splittet opp og aldri undersøkt av fagfolk. I dag ville et slikt funn omfattes av Lov om Kulturminner, hvor alle funnmynter eldre enn 1650 er automatisk fredet. Hvis vår mynt er en av flere som ble deponert samtidig, kan det sakens hende at det dukker opp en og annen daler i blomsterbed i et område mellom Stjørdal, Trondheim og Melhus. Blomsterbedet på Vikhamar skjuler i hvert fall ikke flere – det er allerede undersøkt.

Hvor mye daleren var verd i samtiden? Et par kyr (i år 1500 fikk man i Norge en ku for 13 gram Brent sølv). □

Joachimsthaleren fra Vikhamar Skole. Advers og revers. Reversen (lengst til høyre) viser den stående St. Joachim, jomfru Marias far. Foto: Per E. Fredriksen, Vitenskapsmuseet.

Skjold og hjelm i virkelighetens og heraldikkens verden

1500-talls rustning fra slottet Vianden, Luxembourg. Med det tette visiret på hjelmen er rustningen muligens beregnet til turnering med sverd eller stridsklubbe. I løpet av 1300-tallet begynte utviklingen av en platerustning som skulle avløse den gamle ringbrynjen. Foto H. Nissen

Hvis man finner en arkeologisk gjenstand med et våpenskjold som man vil prøve å identifisere, er det nyttig å kunne aldersbestemme våpenet. Både skjold og hjelm har nemlig fulgt moten.

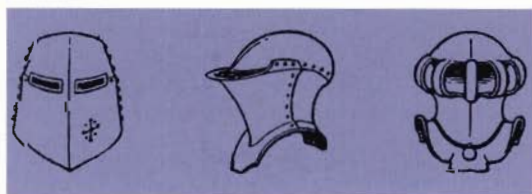
Tekst Harald Nissen

Vi kjenner alle vikingtidens runde skjold. Men i løpet av annen halvdel av 1000-tallet fikk vi en langt skjold som dekket nesten hele kroppen. Det var avrundet øverst og løp ut i en spiss nederst. Bayeux-teppet, som forteller om Wilhelm Erobrerens invasjon i England i 1066, er 70,34 meter langt, og er laget som en billedserie. Det ble brodert ca. 1080, dvs. ikke lenge etter selve begivenhetene. Normannerne og engelskmennene bærer stort sett likedan rustning, nemlig vikingtidens ringbrynje og det vi forstår ved en vikinghjelm. Men mens engelskmenn er utstyrt med runde skjold, bærer normannerne disse nye lange skjoldene. Det interessante er at det er funnet et slikt langskjold i bygrunnen i Trondheim, som dateres fra siste halvdel av 1000-tallet. Det består av to lag tynne treplater, hvor det ene laget går på langs og det andre på tvers. Her har vi altså en slags kryssfiner. På det har det igjen vært lagt et lag med lær. Det var på denne måten riddertidens skjold ble fremstilt, treskjold hvorpå det kunne være lagt lær eller pergament. De kunne også være forsterket med jernspiler eller jernbånd.

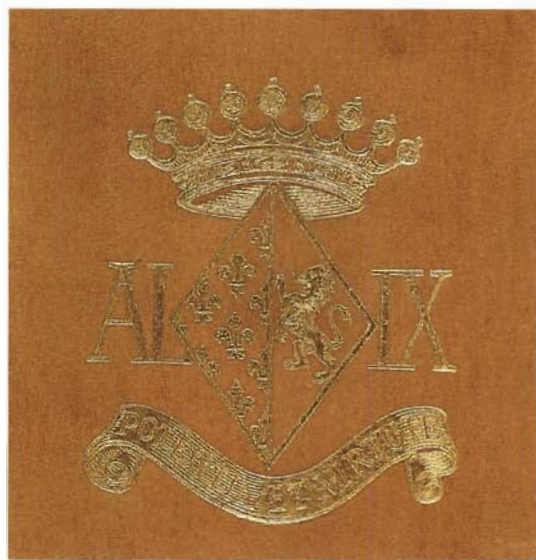
De to treplatene er svært medtatte etter alle årene i jorden. Kanskje kan skjoldet også ha vært brukt i kamp. Da kunne et skjold få hard medfart. I Snorres Håkon den godes saga, lyder et av versene i Håkonarmål:

De satt der, heltene
med dragne sverd,
med skar i skjoldet
og sundskutte brynjer.
Den hær var ikke
i hugen glad,
og til Valhall gikk vegen.

Slike bruksskjold var nemlig engangsvare, i

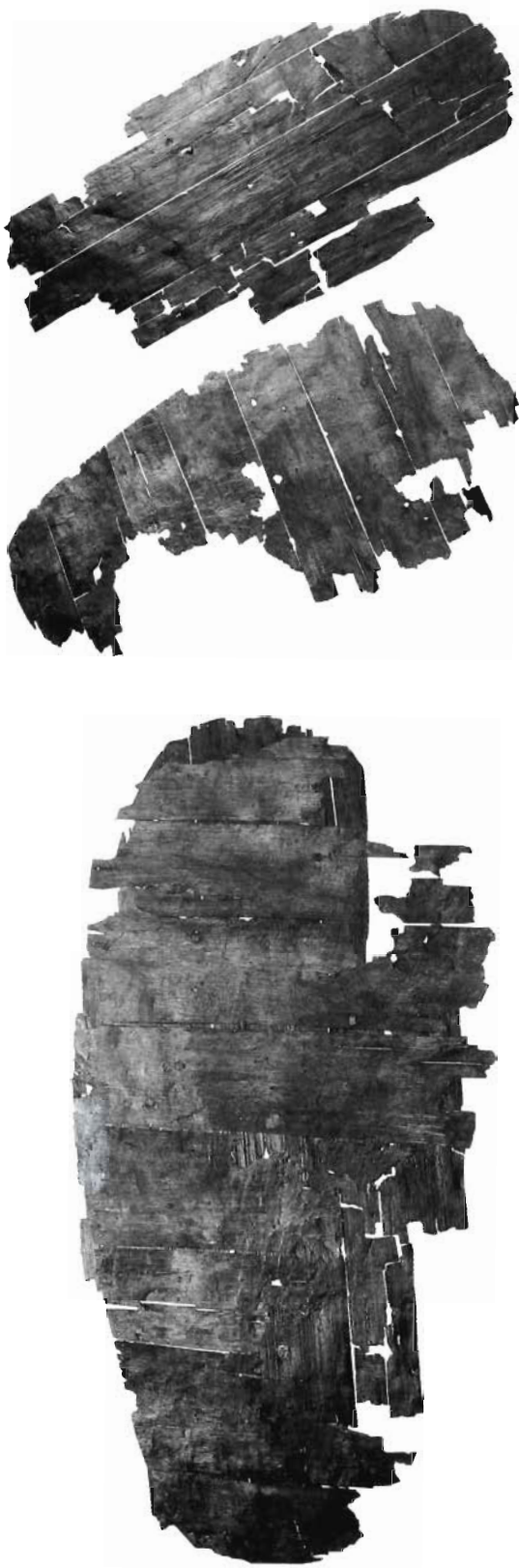
Forskjellige hjelmtyper. Fra venstre: tønnehjelm, 1200-tallet; stikkhjelm eller turneringshjelm, 1300-tallet; bøylehjelm, 1400-tallet. Fra P. B. Grandjean 1919

Super Ex Libris for Alix comtesse de Tournon på skinnomslaget av Nicolas de Lamoignon de Basville. Amsterdam 1734. Våpenet er kløvd av blått strødd med sølv liljer og rødt med en gull løve. Foto Trond Aalberg

motsetning til såkalte praktskjold som ble båret i prosesjoner. De kunne være svært kostbart utstyrt med gull, sølv og edelstener. Legger vi de to platene på hverandre og tegner et omriss om dem, mener jeg at man får et skjold som ligner svært på de vi kan se på Bayeux-teppet. Kong Sverre (ca. 1150-1202) er på monumentet i Ilparken fremstilt med rundt skjold, et såkalt vikingskjold. Men kan dette være riktig? Riktignok hadde man på den tiden et rundt skjold, såkalt buklare, men de var vel mindre enn det skjoldet kong Sverre har. Kan han ha brukt et langskjold? Den samme typen langskjold bærer ridderen på Baldisholteppet, som skal være fra ca. 1180. Denne skjold-typen har tydeligvis vært kjent her til lands.

På 1200-tallet blir skjoldet mindre, og det blir utstyrt med rett overkant. Det er kjent som det såkalte strykejernformete skjold, som kjennes langt ut på 1400-tallet. På planken som ble funnet ved utgravningene av Erkebispesgårdens gårdsplass (se Spor nr. 1/1996), var det et strykejernformet skjold. Dette syntes ved første øyekast å være en gjenstand som tidligst var fra 1200-tallet og senest fra 1400-tallet. Det var et kløvd skjold med halv lilje fast på delingen i første felt og to bjelker i andre felt, og ved søkning i biblioteket fant man at dette var den eldre Rømer-ættens våpen. Neste spørsmål ble, hvem av den eldre Rømer-ætten har oppholdt seg i Trondheim. Man festet seg her ved to, fehirden Otte Rømer (1300-tallet) og erkebiskop Aslak Bolt (1400-tallet) - og her ble konklusjonen Aslak Bolt.

Til venstre: Langskjold i «kryssfiner» fra Trondheims bygrunn. To treplater, den ene på langs og den andre på tvers. På det var det lagt lær. Datert til slutten av 1000-tallet. Foto Per E. Fredriksen

Nederst til venstre: Langskjoldets to treplater lagt på hverandre og med den form skjoldet antagelig må ha hatt da det var nytt. Det var da avrundet oventil og endte i en spiss nederst. Samme type skjold kan vi se på Bayeux-teppet (fra ca. 1080) og på Baldishol-teppet med ridderen i full rustning til hest. Baldishol-teppet mener man muligens er laget ca. 1180. Etter ridderens skjold å dømme, skulle man tro det var eldre.

men som vi kjenner fra vikingtiden, ble på 1200-tallet avløst av en hjelm som også dekket ansiktet med en smal åpning for øynene, den såkalte tønnehjelm. Denne hjelmen ble på 1300-tallet avløst av den såkalte stikkhjelm eller turneringshjelm. Den var større og kraftigere og hvilte nede på skuldrene, men hadde fremdeles bare en smal åpning for øynene. Hjelmen, som ble brukt ved turnering til hest hvor man brukte lanse, ble ansett for passende for borgerlige våpen. Hjelmtypen ble også brukt i England av gentlemen og esquires. Knights – riddere – og baronetter brukte en hjelm med åpent visir. På 1400-tallet ble stikkhjelm avløst av bøylehjelm, som hadde bøyer foran ansiktet, og som ble ansett for passende for adelige våpenskjold. Egentlig har vel denne hjelmtypen aldri vært brukt i kamp eller turnering, men ble fremstilt for å bæres i prosjesjoner. Til bruk i kamp eller turnering kjenner vi fra 1500- og 1600-tallet hjelmer med visir, som dekket ansiktet og som kunne heves så hjelmen ble åpent.

GEOGRAFISKE SÆRTREKK

Dette var en rask gjennomgang av utviklingen av skjold og hjelm. Men det kan være mange fallgruver. Bare ved erfaring lærer man hvor gammelt et våpen kan være. Er et våpen for eksempel fremstilt på et møbel, ser man selvfølgelig også på stilen på møblet. Vi har også nasjonale forskjeller. Vest for Rhinen, særlig i Frankrike og Storbritannia har det vært populært å bruke rombeformete våpenskjold for kvinner. I Sverige har de tatt opp denne skikken i vår tid. Etter min mening er det en lite heldig skjoldform, hvor motivet ofte ikke kommer til sin fulle rett. I noen land kan enkelte motiver være særlig populære. I Spania er ulven et populært våpendyr, mens vi i portugisisk heraldikk finner maurerhoder, gjerne gjennomstukket av et spyd. Dette er minner fra krigene mellom maurere og portugisere på Den iberiske halvøy. I ungarsk heraldikk finner vi tyrkerhoder, som kan være plassert på spissen av et sverd, som er minner fra tiden da tyrkerne prøvde å erobre Wien, men ble stanset av ungare og polakker. Motiver kan også bli gjentatt på spesiell måte. I England kan et motiv være gjentatt tre ganger, og med to over en, for eksempel to roser over en rose. I Portugal vil det være fem roser, og med to over en over to. Men – avvik fra det gjengse er ikke uvanlig.

Våpen med bøylehjelm for Hr. Erik Banner (1618-187). I 1670 var han generalkrigskommisær i Norge, 1671 amtmann over Fredrikstad og Smålenene, 1679 stiftsbefallingsmann over Akershus stift og visestattholder i Norge. Hvid ridder (Dannebrogordenen) i 1671. Våpenet er skrådelt av rødt over sølv. På hjelmen en skansekurv med 13 bannere avvekslende røde og hvite. Med Dannebrogordenens kors og ordensbånd. Dannebrogordenen hadde den gang bare en klasse, det som i dag er storkors. Denne uradelslekten fra Jylland var delt i to grener, den ene med navnet Banner og den andre med navnet Høeg. Grenene førte samme våpen, men med små variasjoner. Det samme våpen for slektningen Hr. Just Høeg (1638-1694) sees på en smijernsportal i Kunstindustrimuseet i Oslo. Just Høeg var visestattholder i Norge fra 1682 og fikk sitt gravkammer i Vår Frelses kirke (Domkirken) i Oslo. Smijernsportalene senere flyttet til Kunstindustrimuseet. Fra Ordenskapitlets Våbenbøger, Amalienborg Slot, København.

På 1400-tallet forsvinner spissen nedentil på skjoldet, og vi får en avrundet form. Nå kunne man også få en innskjæring på siden av skjoldet, hvor lansens kunne hvile ved turnering til hest med skjold og lanse. Men nå var også ringbrynjen blitt avløst av platerustning, som gav bedre beskyttelse. Skjoldet var derfor ikke alltid nødvendig lenger.

ALDERSBESTEMMELSE AV HJELMEN

Hjelmen har også fulgt moten. Den åpne hjel-

Forfatter

Harald Nissen er førstebibliotekar ved Universitetsbiblioteket, NTNU, og generalsekretær i Det Kgl. Norske Videnskabers Selskab.

Armageddon – evig slagmark i Palestina

Dette utgravningsområdet er et av de få stedene på tellen hvor man fremdeles har alle lag fra jernalderen intakt. Foto M. M. Henriksen

I den fruktbare Jezreeldalen i Galilea ligger Megiddo. For mange tusen år siden stanset karavaner med rike handelsvarer her, og blodige slag ble utkjempet på slettene som omga byen. I dag ligger bare ruinene tilbake av det som engang var en av de viktigste byene i det gamle Palestina. For mange er likevel Megiddo mer kjent som Bibelens Armageddon – stedet hvor det siste slag skal stå mellom gode og onde krefter.

Tekst Merete Moe Henriksen

Sist sommer deltok undertegnede i de omfattende utgravningene som nå er satt i gang av Megiddo. Oppholdet gav et verdifullt innblikk i en arkeologi som lenge har levd i Bibelens skygge.

«Erobringen av Megiddo er erobringen av tusen byer.» Dette fikk den egyptiske farao Thutmosis III risset inn i tempelveggen i Karnak etter seieren ved Megiddo 1479 f. Kr. Med kontroll over Megiddo hadde han lagt et viktig grunnlag for ekspansjonen av det egyptiske riket. I dag er det ikke soldater, men arkeologer som samles ved Megiddo, og blodige sammenstøt har måttet vike for konflikter av en helt annen art.

Helt siden stedet med det moderne navnet Tell-el-Mutesellim ble identifisert som Megiddo på begynnelsen av 1800-tallet, har stedet virket som en magnet både på arkeologer og andre besøkende. Megiddo er i dag Israels tredje mest besøkte nasjonalpark med nesten 200 000 besøkende årlig. Arkeologiske undersøkelser har vært foretatt her med jevne mellomrom siden begynnelsen av 1900-tallet, og Megiddo er i dag et av Israels mest undersøkte fornminner.

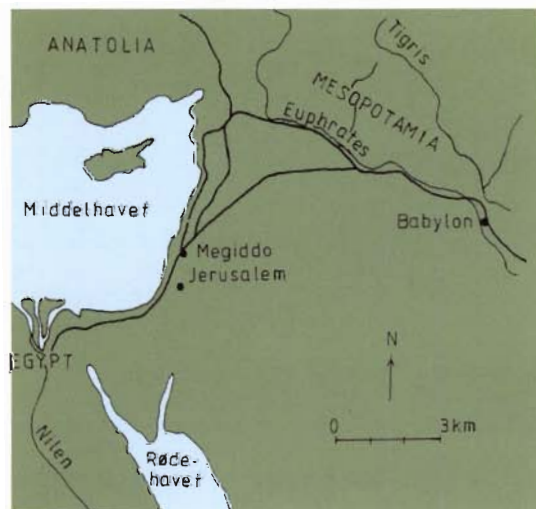
STRATEGISK BELIGGENHET

I Jezreeldalen møttes flere av Midtøstens viktigste ferdselsveier. En av disse var Via Maris-veien som gikk langsetter den palestinske kysten. Carmelfjellet sør for dagens Akko skapte en naturlig hindring langs denne veien. Her tok derfor veien en avstikker østover og inn i Jezreeldalen før den igjen svingte vestover og fortsatte videre oppover langs kysten. Den korteste og mest benyttede veien inn og ut av Jezreeldalen var det smale Arunapasset. Der hvor Arunapasset munner ut i Jezreeldalen lå Megiddo. Denne plasseringen gjorde det mulig for Megiddo å kontrollere all trafikk langs Via Maris, og stedet var det viktigste kontrollpunktet på denne veistrekningen. Ved Megiddo tok også en annen vei av mot nordøst i retning Damaskus. Sammen med Via Maris var denne veien det viktigste bindeleddet mellom Egypt og Mesopotamia. Megiddo lå dermed ved et av Midtøstens mest sentrale veikryss. Kontroll over Megiddo var en viktig forutsetning for økonomisk og politisk kontroll over Palestina, som lå som en landbro mellom store sivilisasjoner både i sør, nord og øst.

«PALESTINAS TROJA»

Navnet Armageddon er egentlig en gresk variant av navnet Har-Megiddo som betyr høyden

Ved Megiddo møttes flere av Midtøstens viktigste ferdselsveier. Kart Eli Joner

Megiddo lå omgitt av fruktbare sletter som ga byen et rikt omland. To vannkilder like i nærheten forsynte byens innbyggere med vann. Foto Israel Nature and National Parks Protection Authority

Megiddo. Lang tids bosetning på samme sted har ført til at det har dannet seg metertykke kulturlag, og Megiddo sees i dag som en tilnærmet sirkulær høyde i landskapet, ca. 50 m høy og med en størrelse på ca. 12 hektar. Slike tykke konsentrasjoner av kulturlag kalles teller, og kommer av det arabiske ordet tell som betyr «haug».

Ved utgravninger av Megiddo har man kunnet fastslå at tellen består av 25 kulturlag som spenner over et tidsrom på ca. 5000 år. De første menneskene slo seg ned her allerede i yngre steinalder, ca. 6000/5000 f. Kr., og har etterlatt seg spor i form av flintredskaper og keramikk. I tidlig bronsealder fører en økende grad av urbanisering etter hvert til framveksten av bystater i det østlige middelhavsområdet. Ved Megiddo reises monumentale templer og palass i denne perioden, og funnene vitner om handelskontakter med Syria, Mesopotamia og Egypt. Det er likevel fra og med 1900-tallet f. Kr. og fram til bronsealderens slutt ca. 1200 f. Kr., at Megiddo opplever sin storhetstid. Det egyptiske riket utvider sine grenser i denne perioden, og kontroll over Palestina og Megiddo blir viktig.

Funn fra Megiddo tyder på at byen har vært under sterk innflytelse av Egypt, og antyder også at byen i perioder kan ha vært direkte underlagt egyptisk kontroll. Omgitt av en solid bymur, framstår nå Megiddo som en av de viktigste bystatene i Palestina. Fra denne perioden kommer et av de fineste funnene fra Megiddo, en samling av nesten 350 elfenbensgjenstander som ble funnet nedgravd under gulvet i et av de større palassene på tellen. Etter at bronsealderens bystater i Palestina kollapse ca. 1200 f. Kr., går Megiddo over i en ny fase. Fra å ha vært et uavhengig senter som baserte sin posisjon på kontroll av handel, får byen i det samlede kongeriket Israel en mer administrativ funksjon. Blant annet skal Megiddo ha vært hovedsetet i et av kong Salomos 12 distrikt. Også under Omri-dynastiet som hersker i Israel på 800-tallet f. Kr. fungerer Megiddo som et militært og

administrativt senter. Etter hvert fører likevel en omlegging av handelsrutene til fordel for byene langs den fønisiske kysten til at Megiddo blir forlatt ca. 500 f. Kr.

Med sine mange kulturlag er Megiddo et av de viktigste stedene i Israel for studiet av bronsealder og jernalder. Som kronologisk referansepunkt har også Megiddo stor betydning for Midtøsten generelt. Det var derfor ikke uten grunn at Gottlieb Schumacher, den første som grov på tellen, dømte stedet for «Palestinas Troja».

MEGIDDOEKSPEDISJONEN

Undersøkelsene av Megiddo som nå er satt i gang, ledes av Universitetet i Tel Aviv i samarbeid med Universitetet i Pennsylvania i USA. Også spesialister og fagfolk fra andre universiteter deltar. Prosjektet startet i 1992, og vil trolig holde på i mange år framover. Prosjektets formål er først og fremst å bringe klarhet i de

Denne esken av elfenben er fra den store samlingen av elfenbensgjenstander funnet på tellen. Gjenstandene dateres til perioden 1550-1150 f. Kr. og vitner om kontakter med Egypt, Det mykenske riket og Det hettittiske riket i Anatolia. Foto Collection the Israel Antiquities Authority, © Israel Museum, Jerusalem

Datering av dagens keramikkfunn. Foto M. M. Henriksen

mange kronologiske problemene som gjennom flere år har vært knyttet til Megiddo. Som en del av prosjektet inngår også en registrering av bosetningsspor i Jezreeldalen for å få satt Megiddo inn i en større sammenheng. Siden oppstarten i 1992 har utgravninger vært foretatt annet hvert år. Ekspedisjonen har lagt vekt på å få publisert resultatene raskt, og året etter hver utgravningssesong er derfor avsatt til bearbeidelse av materialet for publisering. Årets utgravning var derfor ekspedisjonens femte sesong.

MEGIDDO 2000

I underkant av 200 personer deltok på årets utgravning som strakk seg over syv uker. Her deltok personer i alle aldre og med ulike yrkesbakgrunn, selv om studenter var i flertall. Felterfaring var ikke et krav, men likevel en fordel på et sted som Megiddo hvor lagene var mange og stratigrafien ofte komplisert.

De fleste større utgravningene i Israel baserer seg på frivillig arbeidskraft, og man må selv betale reise samt kost og losji. Megiddoekspedisjonens deltakere var innlosjert på kibbutz Mizra, og et opphold på fire uker kostet ca. 12 000 norske kroner. Oppholdet i Israel ble derfor langt fra noen billig fornøyelse, og man bør derfor tenke grundig gjennom hva man ønsker å få ut av oppholdet. – For å unngå regnet om vinteren, foregår de aller fleste utgravningene i Israel i sommersesongen som strekker seg fra april til oktober. Utgravningene av Megiddo pågikk i perioden juni-juli. På denne tiden av året ligger temperaturen i Jezreeldalen et sted mellom 28-35 grader. For å unngå den verste varmen, startet derfor arbeidsdagen på tellen klokken fem og sluttet klokken ett.

Ved utgravning av teller er keramikk det vanligste funnmaterialet, og det dukker som regel opp i store mengder. Keramikk er også en av de viktigste dateringskildene og tas derfor godt vare på. Hver ettermiddag ble dagens keramikkfunn vasket, deretter ble daterbar keramikk sortert ut og tatt vare på, og opplysninger lastet inn i en egen database sammen med informasjon om øvrige funn, lag og strukturer.

NASJONALT SYMBOL

Etter opprettelsen av staten Israel i 1948, utviklet steder som Megiddo og Masada seg til å bli

nasjonale symboler. Disse stedene hadde en historie som virket samlende på et jødisk folk på leting etter nasjonal identitet. Av periodene i Megiddos lange historie, ble det derfor kong Salomos tidsperiode som skulle tiltrekke seg størst oppmerksomhet.

Megiddo er kjent som et av stedene i Israel hvor man best kan få et inntrykk av den storhet som skal ha preget kong Salomos regjeringsperiode på 900-tallet f. Kr. Ifølge Bibelen skal Salomo ha hersket over et omfattende rike med en utstrekning fra Rødehavet i sør til Eufrat i nord. Dette riket overtar Salomo etter kong David, som for alvor bringer Israel inn på den internasjonale arena. Etter Salomos død splittes riket i to, og en israelsk stat av liknende dimensjoner oppstår ikke igjen før i nyere tid.

Godt hjulpet av informasjonsbrosjyrer og skilting kan de besøkende i dag vandre blant Megiddos ruiner og forestille seg hvordan byen så ut i perioden som betraktes som Israels storhetstid. Ikke bare strukturer som tilhører Salomos tidsperiode framheves. Det gjør også strukturer som har vært datert eller kanskje kan dateres til Salomos tid. I informasjonsbrosjyrene er det Salomos byggverk på tellen som vies størst plass. Besøker man museet som ligger ved foten av tellen er det en rekonstruksjon av Salomos Megiddo man får se.

Også arkeologer har opp gjennom årene latt seg fascinere av muligheten til å avdekke restene av kong Salomos mange byggverk. Ved Megiddo er det denne perioden og datering av dens strukturer som kanskje har vært mest i søkelyset, og utforskningen av Salomos Megiddo er et klassisk eksempel på hvordan arkeologer har latt seg styre av skriftlige kilder.

PÅ LETING ETTER KONG SALOMO

Fordi Megiddo var nevnt i forbindelse med kong Salomos byggevirksomhet, ble det tidlig en prioritert oppgave å identifisere sporene etter hans tidsepoke. Restene av det man antok var Salomos Megiddo ble først påvist av ekspedisjonen fra Oriental Institute ved Universitetet i Chicago, som foretok utgravninger av tellen på 1920- og 1930-tallet. En byport og bymur, to store stallkomplekser og palasser ble i tråd med Bibelens beskrivelser tidfestet til kong Salomos regjeringsperiode. Både bymuren og stallkompleksene var bygd over palassene og burde dermed tilhøre en senere tidsepoke. En slik datering av strukturene samsvarte ikke med Bibelens beskrivelser, og den mest naturlige forklaringen ble derfor at kong Salomo selv hadde reiset sitt eget palass for å få plass til å bygge en ny bymur.

Denne tolkningen ble tilbakevist først på 1960-tallet, da nye utgravninger viste at bymuren og stallene umulig kunne tilhøre samme periode som palassene fra Salomos tid, men hundreåret etter. Med «Salomos staller» av veien var det duket for en ny debatt. Ifølge Bibelen skal kong Salomos byggevirksomhet blant annet ha omfattet byggingen av bymurer rundt byene Hazor, Gezer og Megiddo. På 1950-tallet avdekket utgravninger av den store tellen Hazor en byport lik Megiddos. Studier av gamle utgravningsrapporter fra Gezer kunne avsløre at også denne byen hadde hatt en byport av samme type. Sammenfallet med Bibelens beretning var

påfallende. Problemet var at Megiddos bymur nå hadde blitt datert til hundreåret etter kong Salomo. Dette problemet ble tilsynelatende løst da det man tolket som spor etter en eldre bymur ble funnet. Det tok ikke lang tid før også denne tolkningen ble kritisert, og i dag er man fremdeles uenige om dateringen av byportene ved Hazor, Gezer og Megiddo.

Inntrykket av David og Salomos regjeringstid som en storhetstid har vi kun fra Bibelens beretninger, som ble nedskrevet flere hundre år etter at hendelsene de omtaler fant sted. Mange forskere mener nå at Bibelen har malt et for rosenrødt bilde av denne perioden, og i løpet av det siste tiåret har da også israelske arkeologer inntatt en mer kritisk holdning til Bibelen som historisk kilde. Mange arkeologer har likevel ment at hovedlinjene som skisseres i Bibelen har vært til å stole på. I løpet av de fem siste årene har derfor en liten gruppe israelske arkeologer vakt stor oppmerksomhet med forskningsresultater som av enkelte har vært omtalt som «Armageddon for bibelsk arkeologi».

KRONOLOGISK BRANNFAKKEL

De første hundreårene av jernalderen har voldt problemer for israelske arkeologer fordi man innenfor perioden 1175-763 f. Kr. ikke har noen sikre dateringsholdepunkt. I mangelen på nøyaktige nok ¹⁴C-dateringer samt en generell skepsis til bruken av denne dateringsmetoden, har keramikk så langt vært det viktigste dateringsmiddelet. Israel Finkelstein, en av lederne av Megiddo-ekspedisjonen, lanserte for noen år siden en ny kronologi for jernalderen i Palestina basert på en omdatering av den filistinske keramikken. Den nye kronologien innebærer en forskyvning av alle lag og strukturer ca. 100 år fram i tid. Utgravningene av Megiddo følges derfor med stor interesse.

Den nye kronologien er kontroversiell fordi den frarøver Israel landets storhetstid under kongene David og Salomo. Å skyve dateringen av lag og strukturer 100 år fram i tid betyr at Salomos Megiddo forsvinner. Tilhengere av den

Denne vakre krukken er dekorert i en stil som er karakteristisk for filisterne som holdt til i det sørlige kystområdet i Palestina. Datering av filisternes keramikk skaper nå debatt. Foto Collection the Israel Antiquities Authority, © Israel Museum, Jerusalem

nye kronologien bestrider det tradisjonelle bildet som Bibelen tegner av et samlet kongerike under David og Salomo. De mener at David og Salomo trolig hersket over et langt mindre område som mer hadde form av et høvdingdømme og ikke en fullt utviklet stat. Utviklingen av en stat i Palestina skjer trolig ikke før 100 år senere, og da mest sannsynlig i nord. Kongedømmene Israel og Judea utvikler seg dermed trolig som to separate kongedømmer fra begynnelsen av. De stiller seg videre tvilende til Bibelens framstilling av kongeriket Judeas framtrekningen de posisjon i forhold til det nordlige kongeriket Israel. Israel var langt rikere på jordbruksressurser enn det karrige Judea, og lå også mer sentralt plassert i forhold til viktige handelsruter. Bibelens negative syn på det nordlige kongeriket må sees i sammenheng med at Det gamle Testamentet ble skrevet i Judea, samt at Omridynastiet, som hersket over Israel, var forbundet med dyrkelsen av den hedenske guden Baal.

Foreløpig ser de mange ¹⁴C-dateringene fra Megiddo ut til å støtte den nye kronologien. Det samme gjør dateringer fra Tell Dan på grensen mot Syria. Tiden vil vise om dateringer fra flere av Israels mange teller bekrefter resultatene fra Megiddo. I såfall vil det bety en omskrivning av Israels historie og også få følger for oppfattelsen av hele det østlige middelhavsområdet i de første hundreårene av jernalderen. Inntil videre må tilhengere av den nye kronologien finne seg i å være i mindretall.

EVIG SLAGMARK

Dateringen av Megiddos mange lag og strukturer har sådd splid blant arkeologer helt siden de første utgravningene ble foretatt på begynnelsen av 1900-tallet. I løpet av de nesten hundre årene som har gått siden den gang, har tolkninger endret seg i takt med endringer innenfor bibelsk arkeologi. Fra å ha tolket arkeologiske funn i lys av Bibelen, er bibelsk arkeologi nå, til tross for navnet, en disiplin på egne bein. Enkelte historiske sannheter er det likevel vanskelig å rokke ved, og i en tid hvor volden mellom israelere og palestinere igjen har blusset opp, står Palestinas gamle slagmark ovenfor andre utfordringer, men kanskje et av sine viktigste slag noensinne.

«Salomos staller» er en av de mest kjente strukturene fra Megiddo. Disse stallene skal ha hatt rom for ca. 450 hester og dateres nå til hundreåret etter kong Salomo. Foto M. M. Henriksen

Forfatter

Merete Moe Henriksen er cand. philol. i arkeologi og ansatt som konsulent ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU

NYE FUNN

Finnarlykke i fjellet

Tusen år gamle pilesissar, nesten utan rust. 18 og 16 cm lange. Frå Gammelsæterhøa og Åmotsflya. Foto Per E. Fredriksen

fangstfeller, kjøttgjømmer m.m., har Sæther førstehands oversyn over. Ein del har han sjøl oppdaga og kartlagt. Mest overraskande er at han stadig kjem borti nye gjenstandsfunn.

Sommaren 1999 gjekk han seg på ein pilespiss på Gammelsæterhøa, ca. 1450 moh. Ei sterk oppleving, fortel han. Spissen låg velbevart på marka, nesten rustfri, tapt der for 800-900 år sia. Den gode bevaringa skyldest at luft og jord er så saltfri høgt til fjells.

Denne spissen veg 40 gram, medan spissar frå tida før ca. år 1000 berre er inntil ca. 30 gram. Ei rekke funn av tyngre pilesissar frå ca. 1000-1200 viser at det da skjer ei viktig endring: Ein sterkare bogetype kom i bruk. Det kan ein sjå av mange funn frå mellomalderbyane Trondheim, Oslo og spesielt Bergen. Bogane vart no samansett (laminert) av to lag ved, medan langbogane tidlegare bestod av ein enkel bogestav. Tolagsbogar var kanskje eit kulturlån frå samisk bogeteknologi. Ved eit merkeleg tilfelle var det Sturla Sæther som i 1997 leverte inn til Viten-skapsmuseet ein 35 cm lang trebit nettopp frå ein slik laminert boge. Oddleif Myran hadde funne den ca. 1980, framsmelta ved kanten av ei snøfonn i Tverrfjellet, berre ca. 4 km frå Gammelsæterhøa. Frå før var det kjent berre eitt slikt bogefragment frå fjellet, funne i 1941 ved Storbreen, nærare Snøhetta.

Som apropos til pilefunnet i 1999, fortalde Sturla Sæther om eit stort knivblad som broren Hans Jørgen Sæther fann i 1989 ved Langvatnet. «Sikkert ikkje så gammalt. Nokså medtatt av rust», fortalde han. Men detaljar han nemnte om kniven verka svært interessante. Og rett nok: Utforminga av rygg og tange skal ikkje vera til å ta feil av: Det er ein typisk jaktkniv frå merovingartida, ca. 700 e.Kr., kjent frå gravfunn, men svært sjeldan som lausfunn. Den slags jaktutstyr mistar ein ikkje så lett som piler.

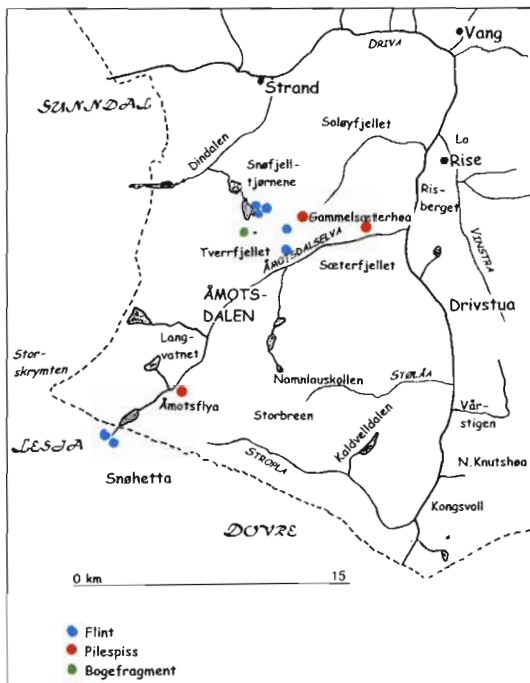
Sist sommar vart det gjort eit nytt pilefunn i Åmotsdalen, denne gongen av Simen Bretten, tidlegare styar av Kongsvold biologiske stasjon, og derfor svært så kjent på Dovrefjell. Opplevinga med brått å sjå ein tusen år gammal pilespiss framfor seg uttrykte han i same ordelag som Sturla Sæther. Nesten utan rust viser Bretten sin spiss framifrå smihandverk. Eit avflata parti nedst på bladet er både dekorativt og funksjonelt («blodrand» som gir effektiv blodtapping frå skottsåret). Spissen er frå ca. år 1000, og vekta på 33 g tyder på bruk av samansett boge. Ein meir vanleg og rusten spiss, truleg frå 900-1100 e.Kr., fann John Vammervold ved Gråurdbekken lenger framme i Åmotsda-

Jernpilesissar etter jakt i gammal tid er ein spesialitet i Oppdalsfjella. Talet på dei er ca. 70, – form og storleik varierer. De siste åra er det funne to spissar til, ekstra fine og godt bevarte, i Åmotsdalen nord for Snøhetta. Ikkje nok med det, frå same området har det kome inn andre og sjeldnare gjenstandar frå reinsdyrjakt gjennom mange tusen år. I tillegg til flaks er det ein annan årsak til funna – nemleg Sturla Sæther.

**Tekst: Oddmunn Farbregd
og Aud Beverfjord**

Sturla Sæther, 53 år gammal elektrikar, er ein erfaren jeger og ivrig fjellvandrar. Saman med andre i fjellforeninga «Storskrymtten Spaserklubb» har han gitt ut første del av ei bok «Åmotsdalen i fortid og nåtid». Den handlar om natur og miljø, om sætring, fangst og fjellfolk. Kulturminne som dyregraver, bogestiller («bågåstøer»), steinbuer og krypinn, restar av

*Kniv av jern, ca. 1300 år gammal, 26 cm lang.
Foto Per E. Fredriksen*

Kart over fjellområdene rundt Åmotsdalen som viser kvar dei ulike funna er gjort.

len, ca. 1100 m.o.h. Det særmerkte med dette fjellfunnet er funndatoen: 21. januar 1996.

Funna viser at Åmotsdalen var like godt «reinsfjell» for bogejegerar i jernalderen og mellomalderen som for notids jegerar. Kva så med veidefolk i den eldste steinalderen? Spor etter dei har late vente på seg, men finst no i form av flintfunn. I 1992 vart det funne tre flintbitar ved Søre Snøfjelltjønn, ca. 1150 moh., av Marén og Kine Krogstad, av Åslaug og Julie Bjerke og av Kjell Arve Isbrekken (han som oppdaga både gull og det tidlegare ukjente grønne mineralet «isbrekkenitt» som gjorde Åmotsdalen kjent på 1990-talet). Sommaren 2000 fann Sturla Sæther ein flintbit, det gjorde seinare også turkameraten Willy Olsen, boktrykkaren for Åmotsdal-boka. Desse flintane låg lenger frå Snøfjelltjønnene, men viser dess meir korleis steinalderfolket – kanskje alt for 8000-9000 år sia – gjorde seg gjeldande i høgfjellet her. Ved systematisk leiting skal buplassane deira la seg oppdaga og tidfeste.

Sturla Sæther kjenner til fleire flintfunn i sør-enden av dalen, i området ved Drugshøa, ved grensa over mot Lesja. Tidlegare figureerte

Fjellvandrer Sturla Sæther. Foto John Vammervold 1989

Åmotsdalen berre svakt på det arkeologiske kartet, men er no blitt svært interessant. Fangsthistoria her får lange perspektiv gjennom funna og bøkene til Sæther og andre i fjellforeninga. Han har skrive seg inn i Oppdals fjellarkeologi saman med fjellkarar som Martin H. Loe, Eirik S. Lo, Hallvard Håker og Jon I. Rise, dei som på 1930-talet oppdaga og samla inn dei mange velbevarte pilene som smelta fram frå gamle snøfonner. Sjølv meiner Sturla Sæther at han er blitt ein dårleg jeger, ser for mye ned på bakken etter funn og mindre omkring seg etter vilt. Kanskje ikkje rart det har blitt slik ...

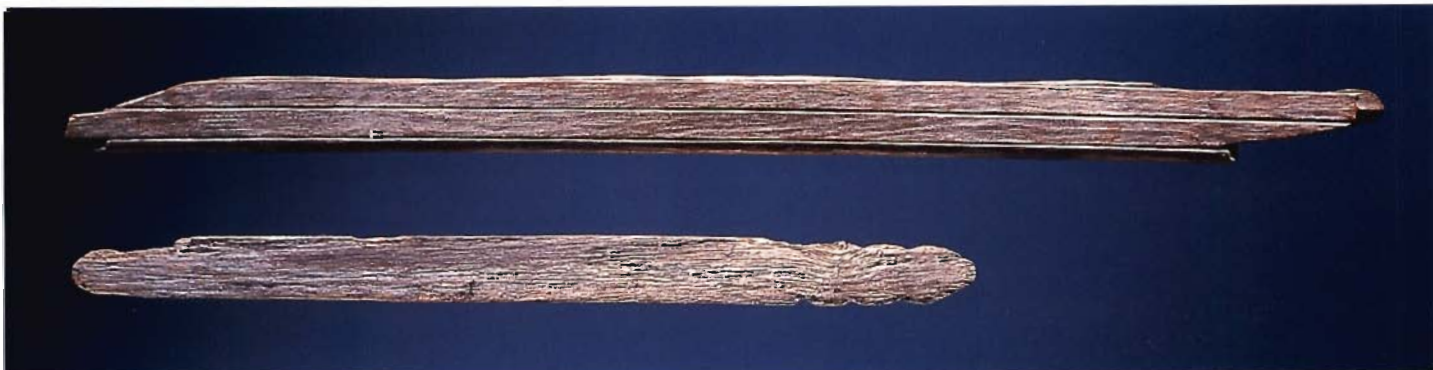
Forfattarar

Oddmunn Farbregd er mag.art. i arkeologi og Aud Beverfjord er første-konsulent ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU.

Flintfunn viser korleis steinalderfolket gjorde seg gjeldande i Åmotsdalen. Lengd 6,3 og 5,8 cm. Foto Per E. Fredriksen, Vitenskapsmuseet

To fragment av (laminerte) bogar av to lag ved. Det eine vart funne ca. 1980 ved kanten av ei snøfonn i Tverrfjellet, det andre i 1941 ved Storbrean, nærare Snøhetta. Lengd 51 og 35 cm. Foto Per E. Fredriksen, Vitenskapsmuseet

Neste nummer:

C

Menneskets forhold til dyr gjenspeiles i både kunst, religion og teknologi. Og i denne fascinerende sfæren er det vi skal tre inn i, i neste utgave av Spor. Blant annet skal vi lese om menneskehoder og hodene til skremmende fabeldyr, som tverrbjelkene i taket på flere av middelalderens steinkirker i Trøndelag var utstyrt med. De fleste av disse hodene er nå borte. Bare i Værnes kirke i Stjørdal finnes de på sine opprinnelige plasser. Vi skal se nærmere på bjelkehodene, deres plass i kirkerommet og tolkningen av dem. Vi skal dessuten høre om holdninger til ville dyr som truet folk og fe. Ulv og bjørn var en trussel man måtte forholde seg til, også i tidligere tider. Følg med, og vi kan love deg spennende lesning.

Denne skulpturen i kleberstein er funnet i Nidarosdomen. Den er antagelig fra 1100-tallet og vi ser en bjørn glefse over halsen på en vær. Foto Per E. Fredriksen

Flott 1700-talls kart over Trondhiems Stift

Christopher Blix Hammer (1720-1804) var generalkonduktør i Akershus stift og medlem av Det Kgl. Norske Videnskabers Selskap. Han arbeidet som landmåler og karttegner og skrev flere bøker om landbruksspørsmål og hagebruk. Han var også en ivrig amatørvitenskapsmann og samler. Hovedinteressene var botanikk og geologi, men han samlet også antikviteter. Ved sin død testamenterte Hammer sine samlinger til DKNVS sammen med en samling portretter han hadde fått malt av sine slektninger.

I Hammers samling finnes flere kobberplater som ble brukt til å trykke kart over landets stift (bispedømmer). Den ene av disse originalplatene, som dekker Throndhiems stift, dvs hele Norge nord for Dovre, ble i forbindelse med utstillingen som ble kalt «1700-tall» sommeren 1993, brukt til å trykke et nytt opplag av Hammers kart fra 1780.

Trykkingen ble utført av kunstneren Knut Svein i et opplag på 25 signerte og nummererte eksemplarer. Av hensyn til trykkplatene vil det ikke bli trykket flere eksemplarer av kartet.

Kartet måler 96 x 70 cm. Kartet kan kjøpes ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie til en pris av kr 1500,-.

A b o n n é r p å S P O R !